

ΜΕΡΟΣ ΔΕΥΤΕΡΟ

Διαδικασίες μετάβασης
από το σχολείο
στην αγορά εργασίας

8.

Οι προσδοκίες των γονέων για το μέλλον των παιδιών τους: διαμορφώνοντας τις ταυτότητες φύλου στο οικογενειακό πλαίσιο²

Β. ΔΕΛΗΓΙΑΝΝΗ-ΚΟΥΪΜΤΖΗ, Ε. ΜΑΖΗΡΙΔΟΥ & Γ. ΚΙΟΣΕΟΓΛΟΥ

Εισαγωγή

ΟΙ ΕΡΕΥΝΕΣ ΜΕ ΘΕΜΑ ΤΙΣ ΕΚΠΑΙΔΕΥΤΙΚΕΣ ΕΠΙΛΟΓΕΣ ΤΩΝ ΝΕΩΝ ΚΑΙ ΤΙΣ διαδικασίες μετάβασής τους από το χώρο της εκπαίδευσης στο χώρο της εργασίας διαπιστώνουν διαφορές μεταξύ των δύο φύλων ως προς τις επιλογές στον εκπαιδευτικό και επαγγελματικό τομέα, την επαγγελματική εξέλιξη, καθώς και σε παραμέτρους που σχετίζονται τόσο με τις εκπαιδευτικές και επαγγελματικές επιλογές, όσο και με την επαγγελματική εξέλιξη του ατόμου. Συγκεκριμένα, διαπιστώνεται ότι τα δύο φύλα διαφέρουν ως προς τα ενδιαφέροντα, τις εργασιακές αξίες, τις φιλοδοξίες, τα σχέδια για γάμο και δημιουργία οικογένειας και τη σημασία που αποδίδουν στους οικογενειακούς και επαγγελματικούς ρόλους (Βιτσιλάκη-Σορωνιάτη, 1997· Chisholm, 1993· Deliyanni-Kouimtzi & Ziogou, 1995· Farmer, 1997· Λεονταρή, 1997· Σιδηροπούλου-Δημακάκου, 1997).

Για την εξήγηση του φαινομένου της διατήρησης και αναπαραγωγής του κατά φύλα καταμερισμού της εργασίας, που οδηγεί τις γυναίκες στην επιλογή παραδοσιακά «γυναικείων» επαγγελμαμάτων και τις αποκλείει από

2. Αναδημοσίευση από το βιβλίο των Α. ΚΩΣΤΑΡΙΔΟΥ-ΕΥΚΛΕΙΔΗ, Α. ΣΤΟΓΙΑΝΝΙΔΟΥ & Ε. ΑΥΔΗ (Επιμ.) (2003), *Επιστημονική Επετηρίδα Τμήματος Ψυχολογίας*, τόμος 5ος, 189-214. Θεσσαλονίκη: Τμήμα Ψυχολογίας, Φιλοσοφική Σχολή, Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης.

θέσεις ιεραρχικά ανώτερες, έχουν προταθεί διάφορες θεωρίες, με επικρατέστερες αυτές που αποδίδουν την αιτία του φαινομένου σε συνδυασμό κοινωνικών και ψυχολογικών παραγόντων (βλ. για παράδειγμα, Αθανασιάδου, 2002· Baber & Monaghan, 1988· Δεληγιάννη-Κουϊμτζή, 1994· Eisenstein, 1987· Walby, 1986). Οι ερμηνευτικές αυτές προσεγγίσεις υποστηρίζουν ότι η κοινωνικοποίηση, και ειδικότερα η κοινωνικοποίηση στο ρόλο του φύλου, είναι ο μηχανισμός μέσω του οποίου επιβάλλονται περιορισμοί στην επαγγελματική ανάπτυξη των γυναικών.

Η διαδικασία της κοινωνικοποίησης στο ρόλο του φύλου συντελείται σε μεγάλο βαθμό μέσα στο πλαίσιο της οικογένειας, η οποία έχει μελετηθεί επίσης ως παράγοντας που επηρεάζει σε μεγάλο βαθμό τόσο τη σχολική επίδοση του ατόμου (Marjoribanks, 1997, 1998a, 1998b· Paulson, 1994· Steinberg et al., 1992), όσο και τις εκπαιδευτικές και επαγγελματικές αποφάσεις του είτε άμεσα, με τη μορφή της άμεσης παρέμβασης (συμβουλή, απαγόρευση, υπόδειξη), είτε έμμεσα, με τη μετάδοση των γονικών αξιών και στάσεων (Βρετάκου, 1990· Farmer, 1997a· Κάντας & Χαντζή, 1991· Liebert et al., 1986· Palmer & Cochran, 1988· Πάντα, 1988· Penick & Jepsen, 1992).

Όπως τονίζεται συχνά στη βιβλιογραφία (Brown & Watkins, 1994· Schulenberg et al., 1984), ο ρόλος που διαδραματίζει η οικογένεια στη διαμόρφωση της επαγγελματικής ταυτότητας του ατόμου και γενικότερα στη διαδικασία της επαγγελματικής του ανάπτυξης, ενώ έχει αναγνωριστεί πως είναι κεντρικής σημασίας, δεν έχει διερευνηθεί ικανοποιητικά. Η επίδραση, μάλιστα, των λειτουργικών χαρακτηριστικών της οικογένειας (όπως για παράδειγμα, μεταξύ άλλων, ο τρόπος επικοινωνίας των μελών της οικογένειας και οι ρόλοι που σταδιακά αναπτύσσονται μέσα σ' αυτήν, τα πρότυπα ανατροφής των παιδιών, τα επαγγελματικά πρότυπα που καθιερώνονται από τους γονείς, η φιλοσοφία των γονιών για τη ζωή, το αξιολογικό τους σύστημα, τα όνειρα και οι φιλοδοξίες που τρέφουν για τα παιδιά τους, και τα χαρακτηριστικά της προσωπικότητας κάθε μέλους της οικογένειας) έχουν αρχίσει να απασχολούν τη βιβλιογραφία μόλις την τελευταία δεκαετία (Marjoribanks, 1997 και 1998a· Πάντα, 1988· Smith-Maddox, 1999· Trusty, 1998· Γεωργίου, 1993).

Οι προσδοκίες των γονιών αποτελούν έναν σημαντικό παράγοντα για το εκπαιδευτικό και επαγγελματικό μέλλον των ατόμων, καθώς έχει διαπιστωθεί ότι ασκούν καθοριστική επίδραση όχι μόνο στη διαμόρφωση των φιλοδοξιών τους, αλλά και στη λήψη των τελικών επαγγελματικών τους αποφάσεων (Marjoribanks, 1997 και 1998b· Trusty, 1998). Ερευνη-

τικά ευρήματα (Marjoribanks, 1998b· Wilson & Wilson, 1992) για παράδειγμα, δείχνουν ότι η προτροπή της οικογένειας για περαιτέρω σπουδές και επαγγελματική σταδιοδρομία, που αποτελεί έκφραση των προσδοκιών των γονιών, παίζει καθοριστικό ρόλο στις επιλογές και τα επιτεύγματα του ατόμου.

Στην Ελλάδα, η έρευνα για την επίδραση της οικογένειας στις εκπαιδευτικές και επαγγελματικές επιλογές των νέων στρέφεται κυρίως στη μελέτη των τρόπων με τους οποίους δομικά κυρίως χαρακτηριστικά της οικογένειας (όπως το κοινωνικό-οικονομικό επίπεδο, ο τύπος διαμονής, οι γραμματικές γνώσεις των γονέων) επηρεάζουν τις εκπαιδευτικές και επαγγελματικές αποφάσεις του ατόμου (Γκαρή, 1996· Δημητρόπουλος κ.ά., 1985· Κοντογιάννης, 1981· Μπασλής, 1983· Μυλωνάς, 1983· Πάντα, 1988· Τζάνη, 1983· Σιδηροπούλου, 1991· Φλουρή, 1983). Οι προσδοκίες των γονιών για τα παιδιά τους, καθώς και άλλα λειτουργικά χαρακτηριστικά της οικογένειας, απασχόλησαν έναν σχετικά περιορισμένο αριθμό ερευνών, χωρίς να αποτελούν το κεντρικό θέμα τους, και σε ελάχιστες από αυτές χρησιμοποιήθηκε δείγμα γονιών, καθώς, στις περισσότερες (βλ. για παράδειγμα Γεωργίου, 1993· Γιαγκουνίδης, 1997· Μπουρνούδη & Ψάλτη, 1997· Πάντα, 1988) τα ευρήματα προέκυψαν από τις αντιλήψεις των παιδιών για τις προσδοκίες των γονιών τους. Σε γενικές γραμμές, πάντως, οι σχετικές εμπειρικές έρευνες ομόφωνα διαπιστώνουν ισχυρή και άμεση επιρροή των Ελλήνων γονιών στη σχολική σταδιοδρομία, τον επαγγελματικό προσανατολισμό και την εκλογή σπουδών και επαγγέλματος των παιδιών τους (Δημητρόπουλος, 1985· Πάντα, 1988· Σιδηροπούλου, 1991) και κυρίως των κοριτσιών (Στογιαννίδου κ.ά., 1999), ενώ, ταυτόχρονα, επισημαίνεται έντονη η προσδοκία για σπουδές όχι μόνο εκ μέρους των προνομιούχων κοινωνικών στρωμάτων αλλά και ατόμων από τις πιο αδικημένες οικονομικά και μορφωτικά κοινωνικές τάξεις, φαινόμενο που αποτελεί κοινωνική ιδιοτυπία στον τόπο μας και έρχεται σε αντίθεση με τα διεθνή δεδομένα.

Τα τελευταία χρόνια ένα μέρος της έρευνας έχει στραφεί διεθνώς στη μελέτη της επίδρασης του φύλου του παιδιού, ως σημαντικού παράγοντα στη διαμόρφωση των προσδοκιών των γονιών για το μέλλον του. Παρόλο που η ανίχνευση διαφορών στις προσδοκίες των γονιών για τα δύο φύλα δεν αποτελεί προτεραιότητα της φτωχής, ούτως ή άλλως έρευνας που ασχολείται άμεσα με την επίδραση του οικογενειακού περιβάλλοντος στις επαγγελματικές επιλογές, μπορεί να εντοπίσει κανείς στην τρέχουσα βιβλιογραφία διαφοροποιημένες ως προς το φύλο των παιδιών προσδοκίες

των γονιών (Chisholm, 1994· Farmer, 1997· Leonard, 1999· Πάντα, 1988· Roberts, 1995). Όπως προκύπτει, για παράδειγμα, από τα ερευνητικά πορίσματα (Βιτσιλάκη-Σορωνιάτη, 1997· Chisholm, 1994) οι γονείς σήμερα επιθυμούν σπουδές για τις κόρες τους περισσότερο από ό,τι για τους γιους τους και τις ενθαρρύνουν προς αυτήν την κατεύθυνση. Ο μαζικός προσανατολισμός των κοριτσιών προς την ανώτατη εκπαίδευση υποδηλώνει την ύπαρξη ενός πολιτισμικού πλαισίου και μιας κοινωνικοποιητικής διαδικασίας που δεν αναπαράγει τις διακρίσεις παλαιότερων εποχών. Αυτό όμως δεν σημαίνει και αλλαγή των αντιλήψεων για το ρόλο των φύλων, γιατί, ενώ οι γονείς ενθαρρύνουν τα κορίτσια να πετύχουν ακαδημαϊκά, παρεμβαίνουν, όταν οι επιλογές των τελευταίων δεν θεωρούνται κατάλληλες για το φύλο τους, καθώς εξακολουθούν να μη θεωρούν ως μελλοντικό προορισμό των κοριτσιών την εργασία, αλλά το γάμο και τη δημιουργία οικογένειας (Αθανασιάδου, 2002· Chisholm, 1994· Gaskell, 1994· Holland, 1983· Πάντα, 1988· Reddin, 1997).

Ολοκληρώνοντας, θα πρέπει να αναφερθεί ότι δεν υπάρχουν έρευνες που να μελετούν την επίδραση της σύνθεσης της οικογένειας στη διαμόρφωση των προσδοκιών των γονιών για το μέλλον των παιδιών τους. Ωστόσο, τα ευρήματα των ερευνών που υποστηρίζουν την επίδραση του φύλου των αδελφών στην επαγγελματική επιλογή του ατόμου στρέφουν το ενδιαφέρον προς αυτήν την κατεύθυνση. Έχει διαπιστωθεί ότι στις θηλυκές δυάδες είναι πιο πιθανό να παρατηρηθεί λιγότερο ενδιαφέρον για παραδοσιακά γυναικεία επαγγέλματα, ενώ σε οικογένειες με παιδιά και των δύο φύλων τα κορίτσια έχουν την τάση να εμφανίζουν παραδοσιακά γυναικεία επαγγελματικά ενδιαφέροντα (Grotevant, 1978· Sandberg et al., 1987). Τα συμπεράσματα αυτά υποστηρίζονται από ερευνητικά δεδομένα που δείχνουν ότι οι γονείς που έχουν παιδιά του ίδιου φύλου χαλαρώνουν τις πιέσεις για στερεοτυπική συμπεριφορά των παιδιών στο οικογενειακό πλαίσιο, μια και η αλληλεπίδραση μεταξύ αδελφών του ίδιου φύλου πιστεύεται πως εξασφαλίζει την ανάπτυξη τυπικών ως προς το φύλο ρόλων και συμπεριφοράς. Επιπλέον, οι οικογένειες που έχουν παιδιά του ίδιου φύλου φαίνεται πως τα ενθαρρύνουν να αναλαμβάνουν οικιακά καθήκοντα και υπευθυνότητες ανεξαρτήτως φύλου, παρέχοντας, έτσι ένα πλαίσιο το οποίο ευνοεί τη διεύρυνση και τον εμπλουτισμό των παραδοσιακών ανδρικών και γυναικείων ρόλων (Stoneman et al., 1986). Είναι χαρακτηριστικό ότι σε παρόμοια αποτελέσματα καταλήγουν και οι έρευνες που μελέτησαν τις διαφορές στις συμπεριφορές εφήβων από μικτά και αμιγή σχολεία (Deem, 1984· Lasser, 1987).

Συνοψίζοντας, θα λέγαμε ότι, ενώ η πρόσφατη έρευνα διαπιστώνει τη σημασία του οικογενειακού περιβάλλοντος και του φύλου ως παραγόντων που, ο καθένας χωριστά, επηρεάζουν τις εκπαιδευτικές και επαγγελματικές επιλογές των νεαρών ατόμων, δείχνει περιορισμένο ενδιαφέρον να εστιάσει στους τρόπους με τους οποίους οι δύο αυτές παράμετροι σε συνδυασμό λειτουργούν, προσδιορίζοντας τις διαδικασίες μετάβασης από την εφηβεία στην ενήλικη ζωή. Και ενώ προβληματίζεται για τον τρόπο με τον οποίο οι προσδοκίες των γονιών παίζουν ρόλο στις αποφάσεις των εφήβων για το μέλλον τους, αρκείται στην έμμεση μελέτη αυτών των προσδοκιών, μέσα από τις απόψεις και τις ερμηνείες που δίνουν οι έφηβοι, αποφεύγοντας να απευθυνθεί στους ίδιους τους εκπαιδευτές τους. Έτσι, η κατανόησή μας για το ρόλο των γονεϊκών προσδοκιών όχι μόνο στις επαγγελματικές επιλογές και τις επιλογές ζωής των νέων, αλλά και στη διαμόρφωση των ταυτοτήτων φύλου και στην αναπαγωγή παραδοσιακών προτύπων και κοινωνικών σχέσεων των δύο φύλων παραμένει ελλιπής. Η έρευνα που παρουσιάζεται παρακάτω, επιχειρεί να δώσει απαντήσεις σε κάποια σημεία του σχετικού προβληματισμού.

Η Έρευνα

Στόχοι της έρευνας

Στόχος της παρούσας έρευνας είναι να εξετάσει τον τρόπο με τον οποίο: (α) το φύλο των παιδιών σε μια οικογένεια και (β) η σύνθεση της οικογένειας σε σχέση με το φύλο των παιδιών (η ύπαρξη, δηλαδή, στην οικογένεια παιδιών και των δύο φύλων –οικογένειες μικτές– ή παιδιών μόνο του ενός φύλου – οικογένειες αμιγείς) επηρεάζουν τις προσδοκίες που διαμορφώνουν οι γονείς:

- (1) για τις σπουδές και το μελλοντικό επάγγελμα (απόψεις για την ανάγκη καθοδήγησης των παιδιών στις μελλοντικές επαγγελματικές επιλογές, επιθυμίες για το εκπαιδευτικό τους μέλλον, τα χαρακτηριστικά του επαγγέλματος που επιθυμούν για τα παιδιά τους)
- (2) για το γάμο και τη δημιουργία οικογένειας εκ μέρους των παιδιών τους (απόψεις για την κατάλληλη ηλικία γάμου και για τις προϋποθέσεις που πρέπει να πληρούνται, για να προχωρήσουν τα παιδιά τους στη δημιουργία οικογένειας).

Ας διευκρινισθεί εδώ ότι ο όρος ‘προσδοκία’ χρησιμοποιείται με την ευρύτερη επικοινωνιακή έννοια και ενέχει τόσο διαστάσεις στάσεων, όσο και αντιλήψεων και πεποιθήσεων για θέματα επιλογής επαγγέλματος και θέματα οικογένειας.

Μέθοδος

Το δείγμα της έρευνας αποτελείται από 184 άνδρες (40%) και 279 γυναίκες (60%) που κατοικούν στη Θεσσαλονίκη (αστικό κέντρο) και την ευρύτερη περιοχή – συγκεκριμένα, στα Μουδανιά και τον Πολύγυρο του Ν. Χαλκιδικής (ημιαστικές περιοχές), στα Τρίκαλα του Ν. Ημαθίας, στην Πέλλα του Ν. Πέλλας, στη Χαλκηδόνα του Ν. Θεσσαλονίκης, στον Άγιο Νικόλαο, τη Συκιά και την Ορμύλια του Ν. Χαλκιδικής (αγροτικές περιοχές). Η ηλικιακή σύνθεση του δείγματος έχει ως εξής: 181 άτομα (39%) ηλικίας 25-40 χρόνων, 242 άτομα (53%) 41-50 χρόνων και 38 άτομα (8%) ηλικίας 51 χρόνων και άνω. Τα υπόλοιπα δημογραφικά χαρακτηριστικά του δείγματος παρουσιάζονται στον Πίνακα 8.1.

ΠΙΝΑΚΑΣ 8.1: Τόπος διαμονής των γονιών, φύλο των παιδιών και μορφωτικό επίπεδο

Τόπος διαμονής			Φύλο παιδιού/ών			Μορφωτικό επίπεδο			
Αγρ	Ημιαστ	Αστ	Κορ	Αγ	ΚΑ	Δημοτ	Γυμν	Λύκειο	ΑΕΙ/ΤΕΙ
214	37	212	126	104	233	84	34	91	79
(46)	(8)	(45)	(27)	(23)	(50)	(18)	(7)	(20)	(17)

Σημείωση: Αγρ: Αγροτική, Ημιαστ: Ημιαστική, Αστ: Αστική, Κορ: Κορίτσια, Αγ: Αγόρια, ΚΑ: και τα δύο φύλα.

Το ερωτηματολόγιο που κατασκευάστηκε από τους ερευνητές ειδικά για τις ανάγκες της παρούσας έρευνας, αποτελείται από τρία μέρη και περιλαμβάνει κλειστές ερωτήσεις και κλίμακες. Στο πρώτο μέρος ζητούνται πληροφορίες δημογραφικού χαρακτήρα. Στο δεύτερο μέρος που αποτελείται από τέσσερις επιμέρους ενότητες, περιλαμβάνονται ερωτήσεις που στόχο έχουν να διερευνήσουν τις προσδοκίες των γονιών για το εκπαιδευτικό και επαγγελματικό μέλλον των κοριτσιών και των αγοριών τους. Στο τρίτο μέρος διερευνώνται οι αντιλήψεις των γονιών όσον αφορά στην κατάλληλη ηλικία για γάμο και στις προϋποθέσεις που πρέπει να πληρούνται για να προχωρήσουν τα παιδιά τους στη δημιουργία οικογένειας.

Καθώς επιδίωξη του ερωτηματολογίου ήταν να συλλέξει πληροφορίες

για τις προσδοκίες των γονιών για τα ίδια τα παιδιά τους και όχι γενικές στάσεις και αντιλήψεις, ζητήθηκε από αυτούς να δηλώσουν το φύλο και την ηλικία των παιδιών τους και να δώσουν τις απαντήσεις τους για το κάθε παιδί τους χωριστά.

Η διανομή, η συμπλήρωση και η συλλογή των ερωτηματολογίων έγινε από τον Οκτώβριο του 1999 ως το Φεβρουάριο του 2000, αφού προηγήθηκε πιλοτική διερεύνηση σε μικρό δείγμα 30 γονέων. Η επιλογή του τελικού δείγματος (τόσο όσον αφορά την οικογένεια, όσο και το φύλο του γονιού που θα συμπλήρωνε το ερωτηματολόγιο) έγινε με τη μέθοδο της τυχαίας δειγματοληψίας και με βάση τα στοιχεία που παρείχαν οι διευθύνσεις των σχολείων των διαφόρων περιοχών. Η αρχική επαφή με τους γονείς έγινε τηλεφωνικά και, σε όσους δέχτηκαν να συμμετάσχουν στην έρευνα, στάλθηκαν τα ερωτηματολόγια στο σπίτι τους με τα παιδιά τους. Οι οδηγίες για τον τρόπο συμπλήρωσης, επισυνάπτονταν στο ερωτηματολόγιο. Οι γονείς συμπλήρωναν το ερωτηματολόγιο και το επέστρεφαν στο σχολείο του παιδιού τους. Το 30% των ερωτηματολογίων δεν επιστράφηκε, κυρίως από τους άνδρες γονείς.

Αποτελέσματα

Η επεξεργασία των δεδομένων έγινε ως εξής:

- (α) Όσον αφορά τη γενική ερώτηση με την οποία επιχειρήθηκε να ανιχνευθούν οι απόψεις των γονιών για την ανάγκη καθοδήγησης των παιδιών τους στις μελλοντικές τους επιλογές και η εμπλοκή του πατέρα γοντά 'φύλο του παιδιού' στη διαμόρφωση αυτών των απόψεων, χρησιμοποιήθηκε ο έλεγχος χ^2 .
- (β) Όσον αφορά όλες τις υπόλοιπες ερωτήσεις, το είδος της στατιστικής ανάλυσης υπαγορεύθηκε από τη σύνθεση του δείγματος ως εξής:
 - στις υποομάδες των γονιών με παιδιά του ίδιου φύλου (γονείς που έχουν μόνο κορίτσια και γονείς που έχουν μόνο αγόρια) για τη διαπίστωση της στατιστικής σημαντικότητας των διαφορών ανάμεσα στην υποομάδα των γονιών που έχουν μόνο κορίτσια και στην υποομάδα των γονιών που έχουν μόνο αγόρια, εφαρμόστηκε ο έλεγχος ισότητας δύο μέσων τιμών για ανεξάρτητα δείγματα (t-test),
 - στην υποομάδα των γονιών που έχουν παιδιά και των δύο φύλων για τη διαπίστωση της στατιστικής σημαντικότητας των διαφορών

ανάμεσα στις απόψεις και προσδοκίες των γονιών: (α) για τα αγόρια τους και (β) για τα κορίτσια τους προχωρήσαμε σε σύγκριση των μέσων τιμών των απαντήσεών τους για τα αγόρια και τα κορίτσια, και χρησιμοποιήσαμε την ανάλυση διακύμανσης (ANOVA) με δύο παράγοντες, 2 (φύλο γονέα) × 2 (φύλο παιδιού), όπου ο δεύτερος παράγοντας είναι ενδοϋποκειμενικός.

1. Οι απόψεις των γονιών όσον αφορά την ανάγκη καθοδήγησης των παιδιών στις μελλοντικές τους επιλογές και η εμπλοκή του φύλου του παιδιού

Όταν ζητήθηκε από τους γονείς να εκφράσουν την άποψή τους για την ανάγκη καθοδήγησης των παιδιών τους στις μελλοντικές τους επιλογές, οι μισοί περίπου (52%) θεώρησαν την καθοδήγηση οπωσδήποτε απαραίτητη. Αν το ποσοστό αυτό συνδυασθεί με το ποσοστό των γονιών που δεν απορρίπτει την ανάγκη καθοδήγησης (37%), τότε φαίνεται ότι η συντριπτική πλειοψηφία του δείγματος δείχνει να πιστεύει ότι η καθοδήγηση των νεαρών ατόμων σε θέματα μελλοντικών αποφάσεων είναι μέσα στο ρόλο των γονιών (βλ. Πίνακα 8.2).

ΠΙΝΑΚΑΣ 8.2: Απόψεις των γονιών όσον αφορά την ανάγκη καθοδήγησης των παιδιών στις μελλοντικές τους επιλογές: Συχνότητα και ποσοστά

Ανάγκη καθοδήγησης των παιδιών στις μελλοντικές τους επιλογές	f(%)
Οπωσδήποτε	239 (52)
Μάλλον	170 (37)
Καθόλου	50 (11)

Η στατιστική ανάλυση έδειξε ότι το φύλο του παιδιού επηρεάζει τις απόψεις των γονιών στο συγκεκριμένο ζήτημα, καθώς στατιστικά σημαντικές διαφορές διαπιστώθηκαν ανάμεσα στις υποομάδες των γονιών: (α) που έχουν μόνο αγόρια, (β) που έχουν μόνο κορίτσια και (γ) που έχουν παιδιά και των δύο φύλων [$\chi^2(4) = 10,36$, $p = 0,035$]. Όπως βλέπουμε στον Πίνακα 8.3 από τους γονείς που πιστεύουν ότι πρέπει να καθοδηγούνται τα παιδιά στις μελλοντικές τους επιλογές πολύ μεγαλύτερο είναι το ποσοστό των γονιών που έχουν μόνο αγόρια σε σύγκριση με τους γονείς που έχουν μόνο κορίτσια ή παιδιά και των δύο φύλων, ενώ από τους γονείς που εκφράζουν την αντίθετη άποψη πολύ μεγάλυ-

ΠΙΝΑΚΑΣ 8.3: Στάση των γονιών όσον αφορά την ανάγκη καθοδήγησης των παιδιών στις μελλοντικές τους επιλογές ανάλογα με το φύλο των παιδιών: Συχνότητα και ποσοστά

Ανάγκη καθοδήγησης των παιδιών στις μελλοντικές τους επιλογές			
Φύλο	Οπωσδήποτε	Μάλλον	Καθόλου
Μόνο κορίτσια	61 (49)	44 (35)	20 (16)
Μόνο αγόρια	65 (63)	31 (30)	7 (7)
Και τα δύο φύλα	113 (49)	95 (41)	23 (10)

τερο είναι το ποσοστό των γονιών που έχουν μόνο κορίτσια και ακολουθούν οι γονείς με παιδιά και των δύο φύλων.

2. Η εμπλοκή του φύλου του παιδιού στις προσδοκίες των γονιών για το εκπαιδευτικό και επαγγελματικό του μέλλον

(α) Γονείς με παιδιά και των δύο φύλων

Η στατιστική ανάλυση έδειξε ότι το φύλο του παιδιού επηρεάζει σημαντικά τις προσδοκίες των γονιών για την εκπαίδευση και το μελλοντικό του επάγγελμα. Πιο συγκεκριμένα, όπως φαίνεται στους Πίνακες 8.4 και 8.5, οι γονείς:

- επιθυμούν πανεπιστημιακές σπουδές πολύ περισσότερο για τα κορίτσια τους από ό,τι για τα αγόρια τους [$F(1,221) = 15,05$. $p = 0,000$],
- επιλέγουν τεχνική εκπαίδευση και ανάλογη επαγγελματική αποκατάσταση περισσότερο για τα αγόρια τους παρά για τα κορίτσια τους [$F(1,193) = 64,80$. $p = 0,000$] (βλ. Πίνακα 8.4),
- προσδοκούν περισσότερο για τα κορίτσια τους από ό,τι για τα αγόρια τους μια θέση στον δημόσιο τομέα [$F(1,200) = 12,93$. $p = 0,000$] (βλ. Πίνακα 8.5),
- επιλέγουν σε μεγαλύτερο βαθμό για τα αγόρια τους από ό,τι για τα κορίτσια τους ένα επάγγελμα που θα τους προσφέρει οικονομική άνεση [$F(1,206) = 5,27$. $p = 0,023$], οικονομική εξασφάλιση [$F(1,198) = 5,25$. $p = 0,023$], και οικονομική ανεξαρτησία [$F(1,201) = 5,86$. $p = 0,016$], ενώ για τα κορίτσια τους προτιμούν πολύ περισσότερο από ό,τι για τα αγόρια τους ένα επάγγελμα που θα τους προσφέρει ελεύθερο χρόνο [$F(1,175) = 9,13$. $p = 0,003$], και θα τους δίνει τη δυνατότητα να ασχολούνται με την οικογένειά τους [$F(1,182) = 16,21$. $p = 0,000$] (βλ. Πίνακα 8.5).

Δεν βρέθηκε σημαντική επίδραση του φύλου του γονέα, ούτε αλληλεπίδραση ανάμεσα στους δύο παράγοντες ($p > 0,05$)

ΠΙΝΑΚΑΣ 8.4: Προσδοκίες γονιών με παιδιά και των δύο φύλων για το εκπαιδευτικό μέλλον των παιδιών τους: Μέσες τιμές κατά φύλο γονέα και παιδιού: μέσες τιμές κατά φύλο γονέα και παιδιού

	Άνδρες		Γυναίκες		Συνολικό Δείγμα	
	Αγόρια	Κορίτσια	Αγόρια	Κορίτσια	Αγόρια	Κορίτσια
Πανεπιστημιακές σπουδές	1,96	1,57	1,80	1,61	1,86	1,60
Τεχνική εκπαίδευση/επάγγελμα	12,14	13,96	13,5	14,91	12,91	14,5

ΠΙΝΑΚΑΣ 8.5: Προσδοκίες γονιών με παιδιά και των δύο φύλων για το επαγγελματικό μέλλον των παιδιών τους: Μέσες τιμές κατά φύλο γονέα και παιδιού

	Άνδρες		Γυναίκες		Συνολικό Δείγμα	
	Αγόρια	Κορίτσια	Αγόρια	Κορίτσια	Αγόρια	Κορίτσια
Να γίνουν δημόσιοι υπάλληλοι	2,74	2,59	2,70	2,46	2,72	2,51
Ένα επάγγελμα που να προσφέρει οικονομική άνεση	1,48	1,51	1,44	1,53	1,46	1,52
Ένα επάγγελμα που να προσφέρει οικονομική εξασφάλιση	1,40	1,48	1,47	1,50	1,44	1,49
Ένα επάγγελμα που να προσφέρει οικονομική ανεξαρτησία	1,42	1,47	1,45	1,55	1,43	1,51
Ένα επάγγελμα που θα τους προσφέρει ελεύθερο χρόνο	2,02	1,87	2,03	1,98	2,02	1,93
Ένα επάγγελμα που θα τους δίνει την ευκαιρία να ασχολούνται με την οικογένειά τους	1,63	1,46	1,70	1,52	1,67	1,50

(β) Γονείς μόνο με αγόρια και γονείς μόνο με κορίτσια

Δεν διαπιστώθηκαν στατιστικά σημαντικές διαφορές στις προσδοκίες των γονιών που έχουν μόνο αγόρια και αυτών που έχουν μόνο κορίτσια όσον αφορά τις σπουδές και το μελλοντικό επάγγελμα των παιδιών τους.

3. Η επίδραση του φύλου του παιδιού στις προσδοκίες των γονιών όσον αφορά την κατάλληλη ηλικία γάμου και τις προϋποθέσεις για τη δημιουργία οικογένειας
(α) Γονείς με παιδιά και των δύο φύλων

Η στατιστική ανάλυση έδειξε ότι το φύλο του παιδιού επηρεάζει τις απόψεις των γονιών για την κατάλληλη ηλικία γάμου, καθώς και τις προϋποθέσεις που οι γονείς θεωρούν ότι πρέπει να τηρούνται για να προχωρήσει το παιδί τους στη δημιουργία οικογένειας. Πιο συγκεκριμένα διαπιστώθηκε ότι οι γονείς

- διαφωνούν περισσότερο για τα αγόρια τους από ό,τι για τα κορίτσια τους με την προοπτική του γάμου αμέσως μετά το Λύκειο [$F(1,217) = 6,21$, $p = 0,013$], όπως και με την προοπτική του γάμου πριν τα 25 [$F(1,215) = 55,34$, $p = 0,000$], ενώ διαφωνούν περισσότερο για τα κορίτσια τους από ό,τι για τα αγόρια τους με την προοπτική του γάμου μετά τα 30 [$F(1,213) = 120,64$, $p = 0,000$] (βλ. Πίνακα 8.6),

ΠΙΝΑΚΑΣ 8.6: Απόψεις γονιών με παιδιά και των δύο φύλων για την ηλικία γάμου και τις προϋποθέσεις για τη δημιουργία οικογένειας: Μέσες τιμές κατά φύλο γονέα και παιδιού

	Ανδρες		Γυναίκες		Συνολικό Δείγμα	
	Αγόρια	Κορίτσια	Αγόρια	Κορίτσια	Αγόρια	Κορίτσια
Προϋποθέσεις για δημιουργία οικογένειας (σταθερή δουλειά, οικονομική άνεση και ανεξαρτησία, σπίτι)	7,08	7,90	6,93	7,56	7,00	7,72
Γάμος αμέσως μετά το Λύκειο	4,85	4,76	4,95	4,86	4,91	4,82
Γάμος πριν τα 25	4,12	3,37	4,39	3,91	4,27	3,67
Γάμος μετά τα 30	3,24	4,42	3,21	4,10	3,23	4,24

- θεωρούν απαραίτητες προϋποθέσεις για τη δημιουργία οικογένειας την εξασφάλιση μιας σταθερής δουλειάς, την οικονομική ανεξαρτησία, την οικονομική άνεση και την απόκτηση κατοικίας, σε μεγαλύτερο βαθμό για τα αγόρια τους από ό,τι για τα κορίτσια τους [$F(1,192) = 35,02$, $p = 0,000$] (βλ. Πίνακα 8.6).

Δεν βρέθηκε σημαντική επίδραση του φύλου του γονέα, ούτε αλληλεπίδραση ανάμεσα στους δύο παράγοντες ($p > 0,05$)

(β) Γονείς μόνο με αγόρια και γονείς μόνο με κορίτσια

Σε θέματα γάμου και δημιουργίας οικογένειας, διαπιστώθηκαν στατιστικά σημαντικές διαφορές και ανάμεσα στις ομάδες γονιών μόνο με αγόρια και μόνο με κορίτσια. Πιο συγκεκριμένα, όπως φαίνεται στον Πίνακα 8.7 διαπιστώθηκε ότι:

- οι γονείς των αγοριών διαφωνούν περισσότερο από τους γονείς των κοριτσιών με την προοπτική του γάμου πριν την ηλικία των 25 [$t(228) = 4,3$, $p < 0,001$],
- οι γονείς των κοριτσιών συμφωνούν περισσότερο από τους γονείς των αγοριών με την προοπτική του γάμου ανάμεσα στα 25 και τα 30 [$t(226) = 2,9$, $p < 0,01$],
- οι γονείς των κοριτσιών διαφωνούν με την προοπτική του γάμου μετά τα 30, ενώ οι γονείς των αγοριών δηλώνουν πως μάλλον συμφωνούν ή πως δεν είναι σίγουροι [$t(225) = 7,64$, $p < 0,001$],

ΠΙΝΑΚΑΣ 8.7: Γονείς με παιδιά του ίδιου φύλου: επίδραση του φύλου του παιδιού στις προσδοκίες τους για το γάμο και τη δημιουργία οικογένειας: Μέσες τιμές και τυπικές αποκλίσεις κατά φύλο γονέα και παιδιού

	Αγόρια		Κορίτσια		B.E.	t
	M.O.	T.A.	M.O.	T.A.		
Γάμος πριν την ηλικία των 25	4,42	1,02	3,74	1,32	228	4,3***
Γάμος μεταξύ 25 και 30	2,06	1,36	1,62	0,92	226	2,9*
Γάμος μετά τα 30	2,74	1,33	4,03	1,21	225	7,64***
Προϋπόθεση για τη δημιουργία οικογένειας: η ολοκλήρωση των σπουδών	2,06	1,37	1,56	0,82	200	3,23**

* $p < 0,05$ ** $p < 0,01$ *** $p < 0,001$

- οι γονείς των κοριτσιών θεωρούν απαραίτητη προϋπόθεση για τη δημιουργία οικογένειας την ολοκλήρωση των σπουδών περισσότερο από τους γονείς των αγοριών [$t(200) = 3,23$, $p < 0,01$].

Συζήτηση και ερμηνεία των αποτελεσμάτων

Τα αποτελέσματα αυτής της έρευνας δείχνουν ότι οι γονείς θεωρούν απαραίτητη την καθοδήγηση των παιδιών τους, και κυρίως των αγοριών, στην επιλογή επαγγέλματος και τρέφουν προσδοκίες για το μέλλον τους. Οι προσδοκίες αυτές επηρεάζονται τόσο από το φύλο του παιδιού, όσο και από το αν υπάρχουν στην οικογένεια παιδιά του ίδιου φύλου ή παιδιά και των δύο φύλων.

Οι περισσότεροι γονείς δηλώνουν ότι τα παιδιά πρέπει να καθοδηγούνται στην επιλογή επαγγέλματος, ενώ ένα μικρό ποσοστό (11%) πιστεύει ότι πρέπει να αφήνονται ελεύθερα να επιλέξουν επάγγελμα, κάτι που συμφωνεί με τα ευρήματα και άλλων ερευνών που έγιναν στην Ελλάδα (Δημητρώπουλος, 1985· Πάντα, 1988· Σιδηροπούλου, 1991). Διαπιστώθηκε ότι οι γονείς των αγοριών είναι πιο κατηγορηματικοί από τους γονείς των κοριτσιών όσον αφορά την ανάγκη καθοδήγησης των παιδιών τους, γεγονός που μας επιτρέπει να συμπεράνουμε ότι η επαγγελματική αποκατάσταση των αγοριών απασχολεί ενδεχομένως την ελληνική οικογένεια περισσότερο από την επαγγελματική αποκατάσταση των κοριτσιών. Η διαφορά αυτή πιθανότατα οφείλεται κατά κύριο λόγο στις κοινωνικές αντιλήψεις για το ρόλο των δύο φύλων, σύμφωνα με τις οποίες ο άνδρας είναι αυτός που στηρίζει οικονομικά την οικογένεια, επομένως η εξασφάλιση ενός επαγγέλματος που θα του επιτρέψει να ανταποκριθεί στο ρόλο του αποτελεί ζήτημα κεντρικής σημασίας. Αντίθετα, η πρωταρχική ευθύνη της γυναίκας δεν είναι η συντήρηση της οικογένειας αλλά η ανατροφή των παιδιών, επομένως η επαγγελματική αποκατάσταση και κατ' επέκταση ο εργασιακός της ρόλος είναι δευτερευούσης σημασίας (Baber & Monogham, 1988· Δεληγιάννη-Κουϊμτζή, 1994· Tipping, 1997).

Το φύλο του παιδιού αποτελεί σημαντικό παράγοντα στη διαμόρφωση των προσδοκιών των γονέων για το μέλλον του: (α) κυρίως σε οικογένειες με παιδιά και των δύο φύλων, όπου διαπιστώθηκαν διαφοροποιημένες προσδοκίες και στάσεις των γονιών για τα αγόρια και τα κορίτσια τους σε όλα τα θέματα που εξετάστηκαν και, (β) σε ό,τι αφορά τις προ-

οπτικές γάμου και δημιουργίας οικογένειας, όπου οι γονείς είχαν διαφορετικές προσδοκίες ανάλογα με το φύλο των παιδιών τους, ανεξάρτητα από τη σύνθεση της οικογένειας.

Ειδικότερα, σε οικογένειες με παιδιά και των δύο φύλων διαπιστώθηκε ότι το φύλο του παιδιού επηρεάζει σε μεγάλο βαθμό τις προσδοκίες των γονιών για το εκπαιδευτικό και επαγγελματικό μέλλον του, τις στάσεις τους όσον αφορά στην κατάλληλη ηλικία γάμου και τις προϋποθέσεις που πρέπει να πληρούνται για να προχωρήσει το παιδί τους στη δημιουργία οικογένειας, καθώς και τις απόψεις τους για τις εκπαιδευτικές προσδοκίες του παιδιού. Αντίθετα, οι προσδοκίες των γονιών με παιδιά του ίδιου φύλου για τους γιους και τις κόρες τους διαφοροποιήθηκαν μόνο σε θέματα γάμου και οικογένειας.

Συγκεκριμένα, στις οικογένειες με παιδιά και των δύο φύλων οι γονείς έχουν την τάση να επιλέγουν την προοπτική της πανεπιστημιακής εκπαίδευσης σε μεγαλύτερο βαθμό για τα κορίτσια τους, να είναι πιο θετικοί στην προοπτική της τεχνικής εκπαίδευσης και της άσκησης ενός τεχνικού επαγγέλματος για τα αγόρια τους, και να πιστεύουν ότι και οι προτιμήσεις των παιδιών τους είναι ανάλογες. Όσον αφορά τα χαρακτηριστικά του επιθυμητού επαγγέλματος τείνουν να επιλέγουν τον δημόσιο τομέα κυρίως για τα κορίτσια τους και να οραματίζονται γι' αυτά ένα επάγγελμα που θα τους προσφέρει ελεύθερο χρόνο και τη δυνατότητα να ασχολούνται με την οικογένειά τους, ενώ για τα αγόρια τους φαίνεται πως προσδοκούν ένα επάγγελμα που θα προσφέρει οικονομική εξασφάλιση, άνεση και ανεξαρτησία.

Οι παραπάνω διαπιστώσεις μάς οδηγούν στο συμπέρασμα ότι η σύνθεση της οικογένειας αποτελεί καθοριστικό παράγοντα στη διαμόρφωση διαφοροποιημένων προσδοκιών για τα δύο φύλα. Προφανώς σε οικογένειες με παιδιά και των δύο φύλων οι ρόλοι των φύλων είναι πιο αυστηρά οριοθετημένοι, οι αντιλήψεις για τους ρόλους των φύλων και οι προσδοκίες πιο στερεότυπες. Η συνύπαρξη των δύο φύλων ενδέχεται να οδηγεί στην ανάγκη για πιο αυστηρή οριοθέτηση της γυναικείας και ανδρικής ταυτότητας από τους γονείς, και τα παιδιά να οδηγούνται σε πιο στερεότυπες συμπεριφορές και επιλογές. Στις οικογένειες αυτές τα όνειρα και οι φιλοδοξίες των γονιών προβάλλονται στα παιδιά τους με κριτήριο το φύλο του παιδιού και μπορούν να πραγματοποιηθούν στο σύνολό τους χωρίς να απαιτείται διεύρυνση της γυναικείας και ανδρικής ταυτότητας, ενώ σε οικογένειες με παιδιά του ίδιου φύλου δεν υπάρχει αυτή η δυνατότητα. Το παραπάνω εύρημα θα μπορούσαμε να το δούμε

σε σχέση με τα αποτελέσματα ερευνών που υποστηρίζουν ότι σε οικογένειες με παιδιά και των δύο φύλων τα κορίτσια συνήθως έχουν την τάση να εμφανίζουν παραδοσιακά γυναικεία επαγγελματικά ενδιαφέροντα, ενώ σε οικογένειες με κορίτσια είναι πιο πιθανό να παρατηρηθεί από την πλευρά των κοριτσιών λιγότερο στερεοτυπική συμπεριφορά όσον αφορά την επιλογή επαγγέλματος (Grotevant, 1978· Sandberg et al., 1987), καθώς και με τα πορίσματα ερευνών που αφορούν στη συνεκπαίδευση των δύο φύλων (Deem, 1984· Lasser, 1987). Συνδέεται επίσης με τη διαπίστωση των Stoneman et al. (1986), ότι σε οικογένειες με παιδιά του ίδιου φύλου χαλαρώνουν οι πιέσεις των γονιών για στερεοτυπική συμπεριφορά και τα παιδιά ενθαρρύνονται να αναλαμβάνουν εργασίες και των δύο φύλων, παρατηρείται δηλαδή μια διεύρυνση των παραδοσιακών ρόλων, οι οποίοι γίνονται πιο διαφυλικοί.

Οι γονείς σε γενικές γραμμές επιθυμούν να ακολουθήσουν τα παιδιά τους ανώτερες ή ανώτατες σπουδές. Σύμφωνα με τη σχετική βιβλιογραφία οι Έλληνες γονείς θεωρούν την εκπαίδευση απαραίτητο εφόδιο για την εξασφάλιση μιας θέσης στην αγορά εργασίας, πιστεύουν ότι η μόρφωση θα επιτρέψει στα παιδιά τους να ανέλθουν κοινωνικά και επενδύουν σ' αυτήν. Η ακαδημαϊκή επιτυχία του παιδιού συνεπάγεται επίσης κοινωνική άνοδο και απόκτηση κύρους για ολόκληρη την οικογένεια (Βιτσιλάκη-Σορωνιάτη, 1977· Βρετάκου, 1990). Στις οικογένειες με παιδιά και των δύο φύλων οι γονείς επιλέγουν την πανεπιστημιακή εκπαίδευση περισσότερο για τα κορίτσια τους, για τα οποία η τεχνική εκπαίδευση λόγω των επαγγελματικών στερεοτύπων σύμφωνα με τα οποία τα τεχνικά επαγγέλματα θεωρούνται «ανδρικά» και καθόλου συμβατά με τη φύση και τον κοινωνικό ρόλο της γυναίκας, δεν αποτελεί επιθυμητή λύση (Holland, 1983). Αντίθετα, η τεχνική εκπαίδευση, η οποία εξασφαλίζει άμεση επαγγελματική αποκατάσταση, θεωρείται μια καλή διέξοδος για τα αγόρια, τα οποία, όπως προκύπτει από την ανάλυση των δεδομένων μας, δεν επιθυμούν σύμφωνα με την άποψη των γονιών τους πανεπιστημιακές σπουδές στον ίδιο βαθμό με τα κορίτσια.

Οι ίδιοι γονείς επίσης επιλέγουν σε μεγαλύτερο βαθμό για τα κορίτσια τους την προοπτική της επαγγελματικής αποκατάστασης στον δημόσιο τομέα, ο οποίος προσφέρει σταθερότητα, καλές συνθήκες εργασίας, και επιτρέπει το συνδυασμό οικογένειας-εργασίας, αφού, όπως πιστεύεται, εξασφαλίζει περισσότερο ελεύθερο χρόνο. Για τα αγόρια η εξασφάλιση ελεύθερου χρόνου και η εύρεση ενός επαγγέλματος που θα παρέχει τη δυνατότητα να ασχολούνται με την οικογένειά τους δεν είναι

τόσο σημαντική, όσο η εύρεση ενός επαγγέλματος που θα προσφέρει οικονομική άνεση και ανεξαρτησία. Είναι εμφανές ότι οι προσδοκίες των γονιών για τα παιδιά τους, όσον αφορά τα χαρακτηριστικά του επιθυμητού επαγγέλματος, υπαγορεύονται από τις υπάρχουσες αντιλήψεις για τις σχέσεις και τους ρόλους των φύλων στην ελληνική κοινωνία. Το προσδοκώμενο για τον άνδρα είναι η επαγγελματική επιτυχία που ταυτίζεται με την άσκηση ενός επαγγέλματος που προσφέρει οικονομική άνεση, ενώ για τη γυναίκα η εξασφάλιση μιας θέσης που θα της επιτρέψει να επιτελέσει με επιτυχία το καθήκον της απέναντι στην οικογένεια. Είναι αναμενόμενο οι προσδοκίες των παιδιών για το μέλλον τους και οι αντιλήψεις τους για τους ρόλους των φύλων να συμφωνούν με τα παραδοσιακά πρότυπα, όπως αποδεικνύουν τα αποτελέσματα των σχετικών ερευνών (Baber & Monaghan, 1988· Βιτσιλάκη-Σορωνιάτη, 1997· Gaskell, 1994· Leonard, 1999· Μπουρνούδη & Ψάλτη, 1997), από τη στιγμή που διαμορφώνονται υπό την επίδραση των γονεϊκών προσδοκιών και αντιλήψεων (Marjoribanks, 1998a, 1998b, 1997· Trusty, 1988· Wilson & Wilson, 1992).

Στις οικογένειες με παιδιά του ίδιου φύλου, ενώ δεν διαπιστώνεται διαφορά μεταξύ των γονέων αγοριών και των γονέων κοριτσιών όσον αφορά την επιθυμία τους να ακολουθήσουν τα παιδιά τους πανεπιστημιακές σπουδές, βλέπουμε ότι τα κορίτσια επιθυμούν σύμφωνα με την άποψη των γονιών σε μεγαλύτερο βαθμό από τα αγόρια να συνεχίσουν στην τριτοβάθμια εκπαίδευση. Ενδεχομένως στις οικογένειες με παιδιά και των δύο φύλων τα όνειρα και οι φιλοδοξίες των γονιών για πανεπιστημιακές σπουδές των παιδιών τους ικανοποιούνται μέσω των κοριτσιών τους, για τα οποία η πανεπιστημιακή εκπαίδευση είναι η μόνη διέξοδος. Στις οικογένειες με αγόρια οι γονείς επιδιώκουν την ικανοποίηση αυτής τους της φιλοδοξίας μέσω των αγοριών τους. Σ' αυτό συνηγορεί και η διαπίστωση ότι οι γονείς είναι πιο θετικοί στην προοπτική της τεχνικής εκπαίδευσης για τα αγόρια τους σε οικογένειες με παιδιά και των δύο φύλων από ό,τι σε οικογένειες με αγόρια.

Οι προσδοκίες των γονιών για τις προοπτικές των παιδιών τους να προχωρήσουν στο γάμο και τη δημιουργία της δικής τους οικογένειας επηρεάζονται επίσης από το φύλο του παιδιού, χωρίς, μάλιστα η σύνθεση της οικογένειας να παίζει εδώ σημαντικό ρόλο.

Ανεξάρτητα, λοιπόν, από το αν στην οικογένεια υπάρχουν μόνο αγόρια, μόνο κορίτσια ή παιδιά και των δύο φύλων, όταν συζητούν για τα κορίτσια τους, οι γονείς επικεντρώνονται περισσότερο στο γάμο και τη δημιουργία οικογένειας, ενώ για τα αγόρια εκείνο που φαίνεται να προ-

έχει είναι η επαγγελματική αποκατάσταση και επιτυχία. Έτσι, ο γάμος τοποθετείται σε μικρότερη ηλικία για τα κορίτσια. Σε όλες τις περιπτώσεις, ιδανική ηλικία θεωρείται η ηλικία πριν τα 25 ή μεταξύ 25 και 30 ετών, αμέσως δηλαδή μετά την ολοκλήρωση των σπουδών τους και ενδεχομένως πριν την εύρεση σταθερής εργασίας και την εξασφάλιση οικονομικής άνεσης και ανεξαρτησίας, αφού, σύμφωνα με τις απαντήσεις τους, τα παραπάνω δεν θεωρούνται απαραίτητα για να προχωρήσουν τα κορίτσια τους στη δημιουργία οικογένειας. Αντίθετα για τα αγόρια, η εύρεση σταθερής εργασίας, και η εξασφάλιση οικονομικής άνεσης και ανεξαρτησίας θεωρούνται απαραίτητες προϋποθέσεις για να προχωρήσουν στη δημιουργία οικογένειας. Γι' αυτό και η ηλικία γάμου τοποθετείται σε μεγαλύτερη ηλικία από αυτή των κοριτσιών. Οι προσδοκίες των γονιών στο συγκεκριμένο ζήτημα συμφωνούν με τις προσδοκίες των ίδιων των παιδιών, όπως υποστηρίζουν τα ευρήματα σχετικών ερευνών (Βιτσιλάκη-Σορωνιάτη, 1997· Δεληγιάννη-Κουϊμτζή, 1994· Roberts, 1995· Tipping, 1997).

Το γεγονός, βέβαια, ότι η ηλικία γάμου τοποθετείται νωρίτερα για τα κορίτσια, αμέσως σχεδόν μετά την ολοκλήρωση των σπουδών τους, καθώς και το ότι οι γονείς των κοριτσιών δεν είναι τόσο κατηγορηματικοί όσον αφορά την ανάγκη καθοδήγησης των κοριτσιών τους στην επιλογή επαγγέλματος όσο οι γονείς των αγοριών, αποτελούν ενδείξεις ότι για τα κορίτσια απασχολεί περισσότερο τους γονείς ο γάμος και η δημιουργία οικογένειας παρά η επαγγελματική αποκατάσταση. Το φαινόμενο αυτό επιβεβαιώνει την άποψη για τη διατήρηση της οικογένειας ως του αποκλειστικού προορισμού στη ζωή των γυναικών, παρά τη διεύρυνση που παρατηρείται στις προσδοκίες των γονιών για τις κόρες τους. Στις αμιγείς, ως προς το φύλο των παιδιών, οικογένειες οι γονείς των αγοριών και οι γονείς των κοριτσιών συμφωνούν ότι η εύρεση επαγγέλματος και, κατά συνέπεια, η οικονομική ανεξαρτησία αποτελούν απαραίτητες προϋποθέσεις για τη δημιουργία οικογένειας, εύρημα που μας επιτρέπει να συμπεράνουμε ότι στις οικογένειες αυτές οι προσδοκίες είναι, ίσως, λιγότερο στερεοτυπικές από ό,τι στις μικτές οικογένειες, χωρίς αυτό, βέβαια, να σημαίνει πως οι παραδοσιακές αντιλήψεις για τα φύλα έχουν πάψει να υφίστανται.

Συμπερασματικά θα μπορούσαμε να πούμε ότι είναι σαφής η δόμηση των προσδοκιών των γονιών για τα παιδιά τους στη βάση της ύπαρξης δύο ταυτοτήτων, μιας γυναικείας και μιας ανδρικής, με διαφορετικά χαρακτηριστικά, οι οποίες οικοδομούνται στο πλαίσιο της οικογένειας, όσο και του σχολείου, κάτω από την επίδραση διαφόρων παραγόντων, ανά-

μεσα στους οποίους οι προσδοκίες των γονιών και η σύνθεση της οικογένειας παίζουν σημαντικό ρόλο. Η έμφαση στις σπουδές και στο επαγγελματικό μέλλον των κοριτσιών, που έρχεται να πλαισιώσει παλιότερες, παραδοσιακές προσδοκίες για τις γυναίκες, μας επιτρέπει να μιλήσουμε για διεύρυνση της γυναικείας ταυτότητας στην εφηβεία, καθώς ο ρόλος της εργαζόμενης προβάλλει, πλέον, ως απαραίτητη προοπτική των ενηλίκων γυναικών. Πρόκειται, όμως, για μια διεύρυνση με περιορισμένη σημασία, από τη στιγμή που ο ρόλος αυτός εξακολουθεί να είναι δευτερεύων σε σχέση με τον πρωταρχικό γυναικείο ρόλο, αυτόν της συζύγου και της μητέρας, που αποτελεί αποκλειστικό προσορισμό. Στο πλαίσιο αυτής της λογικής, οι σπουδές και η εύρεση εργασίας θεωρούνται απαραίτητα στοιχεία της γυναικείας ταυτότητας, με την προϋπόθεση ότι δεν θα πρέπει να σταθούν εμπόδιο ή να καθυστερήσουν τη δημιουργία οικογένειας, ενώ είναι σαφές ότι ο εργασιακός ρόλος θα πρέπει να μην έρχεται σε σύγκρουση με τον οικογενειακό. Στη γυναικεία ταυτότητα, επίσης, δεν περιλαμβάνεται η τεχνική εκπαίδευση και η άσκηση τεχνικού επαγγέλματος. Η ανδρική ταυτότητα, από την άλλη, περιλαμβάνει την προοπτική της τεχνικής εκπαίδευσης και δίνει προτεραιότητα στην επαγγελματική αποκατάσταση και επιτυχία, στον εργασιακό δηλαδή ρόλο του άνδρα, μέσω του οποίου πραγματώνεται ο οικογενειακός του ρόλος.

Η παρούσα έρευνα δίνει μερικά ενδιαφέροντα στοιχεία για την επίδραση της οικογένειας στη διαμόρφωση των ταυτοτήτων φύλου, στο πλαίσιο των μεταβατικών διαδικασιών από την εφηβεία στην ενήλικη ζωή, από το σχολείο στην αγορά εργασίας, επιχειρώντας να προσεγγίσει με άμεσο τρόπο τις αντιλήψεις και προσδοκίες των γονιών των εφήβων. Είναι γεγονός, βέβαια, ότι τα αποτελέσματα προέκυψαν από ένα συγκεκριμένο δείγμα και μια συγκεκριμένη μέθοδο και αναφέρονται, σε μεγάλο βαθμό, στο πλαίσιο που κινείται το δείγμα αυτό και στα όρια που θέτει η ποσοτική συλλογή δεδομένων. Για να κατανοήσουμε πλήρως το ρόλο του οικογενειακού πλαισίου στη δόμηση των ανδρικών και γυναικείων ταυτοτήτων και της κουλτούρας του φύλου κατά την παιδική και εφηβική ηλικία, είναι απαραίτητη μια έρευνα που θα εξετάζει σε βάθος τις διαδικασίες και τις διεργασίες που συντελούνται στο οικογενειακό περιβάλλον και δεν θα επικεντρώνεται μόνο στις προσδοκίες των γονιών για το μέλλον των παιδιών τους. Μια τέτοια έρευνα θα μελετά από τη μια τον τρόπο με τον οποίο το φύλο των παιδιών αλληλεπιδρά με τις στάσεις, αντιλήψεις και αναπαραστάσεις των γονιών και επηρεάζει τις πρακτικές τους και, από την άλλη, θα επιχειρεί να διερευνήσει πώς τα ίδια

τα παιδιά και οι έφηβοι δίνουν νόημα στις αντιλήψεις και τις πρακτικές των γονιών τους, δομώντας τις ταυτότητες του φύλου τους και κατανοώντας τις υπάρχουσες κοινωνικές σχέσεις των φύλων.

Βιβλιογραφία

- ΑΘΑΝΑΣΙΑΔΟΥ, Χ. (2002). *Νέες γυναίκες με Πανεπιστημιακή μόρφωση και η συμφιλίωση της ιδιωτικής και της δημόσιας σφαίρας στο σχεδιασμό της ενήλικης ζωής*. Αδημοσίευτη Διδακτορική Διατριβή. Θεσσαλονίκη: Τμήμα Ψυχολογίας. Α.Π.Θ.
- BABER, K. M. & MONAGHAN, P. (1988). College women's career and motherhood expectations: New options, old dilemmas. *Sex Roles*, 19, 189-203.
- ΒΙΤΣΙΛΑΚΗ-ΣΟΡΩΝΙΑΤΗ, Χ. (1997). Ο ρόλος του φύλου στη διαμόρφωση εκπαιδευτικών και επαγγελματικών φιλοδοξιών. Στο Β. ΔΕΛΗΓΙΑΝΝΗ & Σ. ΖΙΩΓΟΥ (Επιμ.), *Φύλο και σχολική πράξη*. Θεσσαλονίκη: Βάνιας.
- ΒΡΕΤΑΚΟΥ, Β. (1990). *Ο σχολικός επαγγελματικός προσανατολισμός στην Ελλάδα*. Αθήνα: Παπαζήσης.
- BROWN, S.D. & WATKINS, C.E. (1994). Psychodynamic and personological perspectives on vocational behavior. In M.L. SAVICKAS & R.W. LENT (Eds.), *Convergence in career development theories: Implications for science and practice*. California: Consulting Psychologists Press.
- CHISHOLM, L. (1994). Κορίτσια εφηβικής ηλικίας και σχολείο: φύλο, νεότητα και διαδικασίες μετάβασης. Στο Β. ΔΕΛΗΓΙΑΝΝΗ & Σ. ΖΙΩΓΟΥ (Επιμ.), *Εκπαίδευση και φύλο. Ιστορική διάσταση και σύγχρονος προβληματισμός*. Θεσσαλονίκη: Βάνιας.
- ΓΕΩΡΓΙΟΥ, Σ.Ν. (1993). Ο ρόλος της οικογένειας στη σχολική επίδοση. *Παιδαγωγική Επιθεώρηση*, 19, 347-360.
- ΓΙΑΓΚΟΥΝΙΔΗΣ, Π. (1997). Το σχολείο και ο ρόλος του στην αγορά εργασίας. Στο Β. ΔΕΛΗΓΙΑΝΝΗ & Σ. ΖΙΩΓΟΥ (Επιμ.), *Φύλο και σχολική πράξη*. Θεσσαλονίκη: Βάνιας.
- DEEM, R. (Ed.) (1984). *Co-education reconsidered*. U.K.: Open University Press.
- DELIYANNI-KOUMITZI, K., & ZIOGOU, R. (1995). Gendered youth transitions in Northern Greece: Between transition and modernity through education. In L. CHISHOLM, P. PUCHNER, H. KRUGER, & M. DU BOIS-REYMOND (Eds.), *Growing up in Europe: Contemporary horizons in childhood and youth studies*. Berlin: Walter De Gruyter.
- ΔΕΛΗΓΙΑΝΝΗ-ΚΟΥΪΜΤΖΗ, Β. (1994). «Μια επιτυχημένη καριέρα κι ένας καλός σύζυγος»: όνειρα και προσδοκίες κοριτσιών εφηβικής ηλικίας. Στο Β. ΔΕΛΗΓΙΑΝΝΗ & Σ. ΖΙΩΓΟΥ (Επιμ.), *Εκπαίδευση και Φύλο. Ιστορική διάσταση και σύγχρονος προβληματισμός*. Θεσσαλονίκη: Βάνιας.

- ΔΗΜΗΤΡΟΠΟΥΛΟΣ, Ε., ΘΕΟΔΟΣΙΟΥ, Δ., ΠΑΠΑΔΗΜΗΤΡΙΟΥ, Π., & ΠΑΠΑΘΑΝΑΣΙΟΥ, Π. (1985). *Οι εκπαιδευτικές και επαγγελματικές αποφάσεις των μαθητών της Γ' Λυκείου: υπόθεση κοινωνικής τάξης*. Θεσσαλονίκη: χ.έ.
- EISENSTEIN, H. (1987). Patriarchy and the universal oppression of women: Feminist debates. In M. ARNOT & G. WEINER (Eds.), *Gender and the politics of schooling*. London: The Open University.
- FARMER, H.S. (1997). Women who persisted in their high school aspirations for careers in science or technology. In H.S. FARMER and ASSOCIATES (Eds.), *Diversity & Women's career development. From adolescence to adulthood*. London: Sage Publications.
- FARMER, H.S. (1997a). Theoretical overview: The longitudinal study. In H.S. FARMER AND ASSOCIATES (Eds.), *Diversity & women's career development. From adolescence to adulthood*. London: Sage Publications.
- ΦΛΟΥΡΗΣ, Γ. (1983). *Αυτοσυναίσθημα, επίδοση και επαγγελματικές φιλοδοξίες*. Ηράκλειο: χ.έ.
- ΦΡΑΓΚΟΥΔΑΚΗ, Α. (1985). *Κοινωνιολογία της εκπαίδευσης. Θεωρίες για την κοινωνική ανισότητα στο σχολείο*. Αθήνα: Παπαζήσης.
- GASKELL, J. (1994). *Gender matters from school to work*. Philadelphia: Open University Press.
- GROTEVANT, H.D. (1978). Sibling constellations and sex typing of interests in adolescence. *Child Development*, 49, 540-542.
- HOLLAND, J. (1983). *Work and women. A review of explanations for the maintenance and reproduction of sexual divisions*. London: University of London Institute of Education.
- KΑΝΤΑΣ, Α. & ΧΑΝΤΖΗ, Α. (1991). *Ψυχολογία της εργασίας. Θεωρίες επαγγελματικής ανάπτυξης. Στοιχεία Συμβουλευτικής*. Αθήνα: Ελληνικά Γράμματα.
- KΟΝΤΟΓΙΑΝΝΗΣ, Χ. (1981). Σχέση ανάμεσα στο επάγγελμα του πατέρα και τη σχολική επίδοση των μαθητών. *Σχολείο και Ζωή*, 29, 17-27.
- LASSER, C. (1987). *Educating men and women together*. Urbana & Chicago: University of Illinois Press & Oberlin College.
- LEONARD, M. (1999). Gender and the transition from school to work in Belfast. *Women's Studies International Forum*, 22(6), 619-630.
- ΛΕΟΝΤΑΦ, Α. (1997). Κέντρο ελέγχου: διαφορές ως προς το φύλο σε εφήβους. Στο Β. ΔΕΛΗΓΙΑΝΝΗ & Σ. ΖΙΩΓΟΥ (Επιμ.), *Φύλο και σχολική πράξη*. Θεσσαλονίκη: Βάνιας.
- LIEBERT, R.M., WICKS-NELSON, R. & KAIL, R.V. (1986). *Developmental Psychology*. Englewood Cliffs: Prentice-Hall.
- MARJORIBANKS, K. (1998a). Environmental and individual influences on Australian students' likelihood of attending University. *The Journal of Genetic Psychology*, 159 (3), 261-272.
- MARJORIBANKS, K. (1998b). Family capital, children's individual attributes, and

- adolescents' aspirations: A follow-up analysis. *The Journal of Psychology*, 132 (3), 328-336.
- MARJORIBANKS, K. (1997). Social status attainment of "common man" young adults: Kahl's study extended. *The Journal of Genetic Psychology*, 158, 59-66.
- ΜΟΥΣΟΥΡΟΥ, Α. Μ. (1993). *Γυναίκα και απασχόληση: δέκα ζητήματα*. Αθήνα: Gutenberg.
- ΜΠΑΣΣΗΣ, Ι. (1983). Κοινωνική διαφοροποίηση των μαθητών και των γονέων τους στην επιλογή του λυκείου. *Απόψεις*, 1, 65-72.
- ΜΠΟΥΡΝΟΥΔΗ, Ε. & ΨΑΛΤΗ, Α. (1997). Επαγγελματικές επιλογές και προσδοκίες των νέων και της οικογένειάς τους. Η επίδραση του φύλου. Στο Β. ΔΕΛΗΓΙΑΝΝΗ & Σ. ΖΙΩΓΟΥ (Επιμ.), *Φύλο και σχολική πράξη*. Θεσσαλονίκη: Βάνιας.
- ΜΥΛΩΝΑΣ, Θ. Ν. (1983). Μερικοί από τους παράγοντες που καθορίζουν την πορεία του μαθητή στο σχολείο. *Νέα Παιδεία*, 26, 71-85.
- PALMER, S. & COCHRAN, L. (1988). Parents as agents of career development. *Journal of Counseling Psychology*, 35, 71-76.
- PANTA, Δ. (1988). Οι επαγγελματικές επιλογές των νέων. Κοινωνιολογική προσέγγιση στην επίδραση της οικογένειας και της ομάδας των συνομηλίκων στις εκπαιδευτικές και επαγγελματικές αποφάσεις των νέων. Θεσσαλονίκη: Παρατηρητής.
- PAULSON, S.E. (1994). Relations of parenting style with ninth-grade students' achievement. *Journal of Early Adolescence*, 14, 250-267.
- PENICK, N.I. & JEPSEN, D.A. (1992). Family functioning and adolescent career development. *The Career Development Quarterly*, 40, 208-222.
- REDDIN, J. (1997). High-achieving women. Career development patterns. In H. S. FARMER AND ASSOCIATES (Eds.), *Diversity & Women's career development. From adolescence to adulthood*. London: Sage Publications.
- ROBERTS, E. (1995). *Women and families*. Oxford U.K.: Blackwell.
- SANDBERG, D.E., EHRHARDT, A.A., MELLINS, C.A., INCE, S.E. & MEYER-BAHLBURG, H.F.L. (1987). The influence of individual and family characteristics upon career aspirations of girls during childhood and adolescence. *Sex Roles*, 16, 649-668.
- SCHULENBERG, J.E., VONDRACK, F.W. & CROUTER, A.C. (1984). The influence of the family on vocational development. *Sex Roles*, 16, 668-680.
- ΣΙΔΗΡΟΠΟΥΛΟΥ-ΔΗΜΑΚΑΚΟΥ, Δ. (1997). Εκπαιδευτικές και επαγγελματικές επιλογές των δύο φύλων: ο ρόλος του σχολικού επαγγελματικού προσανατολισμού. Στο Β. ΔΕΛΗΓΙΑΝΝΗ & Σ. ΖΙΩΓΟΥ (Επιμ.), *Φύλο και σχολική πράξη*. Θεσσαλονίκη: Βάνιας.
- ΣΙΔΗΡΟΠΟΥΛΟΥ, Δ. (1991). Η στάση των γονέων απέναντι στη δευτεροβάθμια τεχνική-επαγγελματική εκπαίδευση. *Επιθεώρηση Συμβουλευτικής και Προσανατολισμού*, 18-19, 67-80.
- SMITH-MADDOX, R. (1999). The social network and resources of African-American

- eighth graders: Evidence from the national educational longitudinal study of 1988. *Adolescence*, 34 (133), 169-183.
- STEINBERG, L., LAMBORN, S.D., DORNBUSCH, S.M. & DARLING, N. (1992). Impact of parenting practices on adolescent achievement: Authoritative parenting, school involvement, and encouragement to succeed. *Child Development*, 63, 1266-1281.
- ΣΤΟΓΙΑΝΝΙΔΟΥ, Α., ΦΑΡΜΑΚΗΣ, Ν. & ΚΑΖΗ, Σ. (1999). Η επίδραση του κλάδου σπουδών, κοινωνικοοικονομικού επιπέδου και φύλου στις απόψεις για την επαγγελματική σταδιοδρομία. *Επιστημονική Επετηρίδα της Φιλοσοφικής Σχολής, Τμήμα Ψυχολογίας*, 3, 191-218.
- STONEMAN, Z., BRODY, G.H. & MACKINNON, C.E. (1986). Same-sex and cross-sex siblings: Activity choices, roles, behavior, and gender stereotypes. *Sex Roles*, 15, 495-511.
- TIPPING, L.M. (1997). Work and family roles. Finding a new equilibrium. In H. S. FARMER AND ASSOCIATES (Eds.), *Diversity & Women's career development. From adolescence to adulthood*. London: Sage Publications.
- TRUSTY, J. (1998). Family influences on educational expectations of late adolescents. *The Journal of Educational Research*, 91 (5), 260-270.
- TZANH, M. (1983). *Σχολική επιτυχία: ζήτημα ταξικής προέλευσης και κουλτούρας*. Αθήνα: χ.έ.
- WALBY, S. (1986). Gender, class and stratification. In R. CROMPTON & M. MANN (Eds.), *Gender and stratification*. Cambridge: Polity Press.
- WILSON, P.M. & WILSON, J.R. (1992). Environmental influences on adolescent educational aspirations. *Youth & Society*, 24, 52-70.

9.

Φύλο και εργασία στο λόγο εφήβων αγοριών και κοριτσιών

Δ. ΚΑΡΑΜΠΑΤΖΑΚΗ & Β. ΔΕΛΗΓΙΑΝΝΗ-ΚΟΥΪΜΤΖΗ

Εισαγωγή

ΟΙ ΕΦΗΒΟΙ ΚΑΤΑ ΤΗ ΔΙΑΔΙΚΑΣΙΑ ΜΕΤΑΒΑΣΗΣ ΤΟΥΣ ΣΤΗΝ ΕΝΗΛΙΚΗ ΖΩΗ καλούνται να φανταστούν και να σχεδιάσουν τη ζωή τους μέσα από μια σειρά εκπαιδευτικές και επαγγελματικές επιλογές. Στις σύγχρονες δυτικές κοινωνίες, τουλάχιστον, η μετάβαση αυτή χαρακτηρίζεται κυρίως από αποφάσεις και επιλογές που σχετίζονται με τη μελλοντική εργασία. Η επιλογή του επαγγέλματος αποτελεί το αποτέλεσμα μιας μακρόχρονης διαδικασίας κατά την οποία οι αποφάσεις και οι επιλογές υφίστανται επιρροές από μια σειρά κοινωνικά χαρακτηριστικά. Σύμφωνα με ευρήματα πολλών ερευνών, ο παράγοντας του φύλου επηρεάζει σημαντικά τον τρόπο εξέλιξης της διαδικασίας της μετάβασης στην επαγγελματική ζωή των ενηλίκων.

Στις δυτικές κοινωνίες μέχρι τις αρχές του 20ού αιώνα οι αρμοδιότητες της γυναίκας εξαντλούνταν κυρίως στο χώρο της οικογένειας και αντίστοιχα του άνδρα στην εργασία έξω από το σπίτι (Παυλάκου, 1991). Με τον εκβιομηχανισμό, όμως, των δυτικών κοινωνιών και την εφαρμογή του καπιταλιστικού οικονομικού συστήματος η είσοδος της γυναίκας στην αγορά εργασίας αποτελεί μια αναγκαιότητα και επιφέρει αλλαγές στην υπάρχουσα κατάσταση. Οι νέες ευκαιρίες που παρουσιάζονται στις γυναίκες, αλλά και οι ανάγκες που δημιουργούνται, οδηγούν τη γυναίκα να δραστηριοποιηθεί στη δημόσια σφαίρα ζωής, πράγμα που μέχρι τότε αφορούσε μόνο τον άνδρα. Μια σειρά από πολιτικά και κοινωνικά κινή-

ματα διεκδικούν μέσα σ' αυτό το πλαίσιο το δικαίωμα της ισότιμης αντιμετώπισης ανδρών και γυναικών στο χώρο εργασίας. Το γεγονός ότι οι αλλαγές αυτές είχαν συνέπειες και επέφεραν αλλαγές ακόμη και στο επίπεδο αξιών οδήγησε πολλούς μελετητές στο να ισχυριστούν ότι οι αλλαγές αυτές δεν είναι αναστρέψιμες και ότι η κατάσταση δεν μπορεί να γυρίσει πίσω (Wilkinson, 1994).

Ωστόσο μια πληθώρα ερευνών τις τελευταίες δεκαετίες διαπιστώνουν ότι οι δομικές αλλαγές που συντελέστηκαν κατά τη διάρκεια του 20ού αιώνα και προσέφεραν στη γυναίκα επαγγελματικές ευκαιρίες, περιορίζουν την ισότητα των δύο φύλων σε επίπεδο προσδοκιών και αξιών χωρίς να επεκτείνεται σε επίπεδο ρόλων (Morgan, 1992). Κανείς δεν μπορεί να αμφισβητήσει το γεγονός ότι η ισότητα μεταξύ των δύο φύλων τουλάχιστον σε επίπεδο τυπικών δικαιωμάτων, ευκαιριών και πρόσβασης είναι σήμερα νομοθετικά κατοχυρωμένη στις σύγχρονες κοινωνίες. Ωστόσο οι διαδικασίες μετάβασης στους επαγγελματικούς και οικογενειακούς ρόλους επηρεάζονται ακόμη σε μεγάλο βαθμό από το φύλο. Η επιρροή αυτή εντοπίζεται κυρίως στο επίπεδο των προσόντων και του είδους των επαγγελματικών διαδρομών που ακολουθούν οι άνδρες και οι γυναίκες (Smithson, 1999· Acker, 1991). Παρά τις μεγάλες διαφοροποιήσεις που έχουν παρατηρηθεί στη διαδικασία μετάβασης των νέων στην αγορά εργασίας οι Chisholm & Du Bois-Reymond (1993), υποστηρίζουν ότι οι διαδικασίες μετάβασης των νέων συνεχίζουν να υφίστανται επιρροές από συστηματικές κοινωνικές ανισότητες όπως αυτές των σχέσεων των δύο φύλων και γι' αυτόν το λόγο χρήζουν ιδιαίτερης ερευνητικής προσοχής.

Από ό,τι φαίνεται τόσο στη διεθνή όσο και στην ελληνική βιβλιογραφία οι γυναίκες διεκδικούν μια θέση στην αγορά εργασίας αλλά η θέση αυτή είναι συνήθως σε επαγγέλματα χαμηλότερου κύρους από αυτά των ανδρών, με χαμηλότερες αποδοχές και λιγότερο σταθερές στο χρόνο (Παυλάκου, 1991· Πετρινιώτη, 1990· Βρεττάκου, 1990). Η οργάνωση των θεσμών και των βασικών κοινωνικών οργανισμών παραμένει σύμφωνη με παραδοσιακά ανδρικά πρότυπα και μοντέλα ζωής (Evans, 1994).

Σύμφωνα με τη Riley (2002), τα συμπεράσματα των φαινομενολογικών ερευνών, σχετικών με το θέμα αυτό, αναδεικνύουν μια σειρά από μηχανισμούς και δεδομένα που οδηγούν στη διατήρηση της κυριαρχίας του άνδρα στον επαγγελματικό χώρο. Πολλές φεμινίστριες υποστηρίζουν ότι οι σύγχρονες κοινωνικές συνθήκες χαρακτηρίζονται από μια «νέο-πατριαρχία», δηλαδή μια νέου είδους πατριαρχική οργάνωση, η οποία δια-

φέρει από παλιότερους τρόπους κοινωνικής οργάνωσης μόνο στο βαθμό και τη μορφή (Bradley, 1989· Walby, 1990).

Οι ρόλοι των δύο φύλων στη δημόσια και την ιδιωτική σφαίρα ζωής δεν έχουν αλλάξει ιδιαίτερα αφού η αυξημένη συμμετοχή των γυναικών στην αγορά εργασίας δεν συμβαδίζει με τη μείωση των υπευθυνοτήτων τους στις οικιακές δραστηριότητες (Bernard, 1981· Willot & Griffin, 1997). Αντίθετα, από πολλές έρευνες προκύπτει ότι η διαμόρφωση της ανδρικής ταυτότητας συνεχίζει να συνδέεται με το ρόλο του άνδρα-κουβαλητή και αυτού που δραστηριοποιείται στη δημόσια σφαίρα ζωής και της γυναιχείας με τη δραστηριοποίηση της γυναίκας στην ιδιωτική σφαίρα ζωής (Willot & Griffin, 1997· Edley & Whetherell, 1997).

Η διατήρηση των παραδοσιακών ρόλων των δύο φύλων και η έλλειψη εναλλακτικών προτύπων ισχύει ακόμη και στις περιπτώσεις αυξημένων εκπαιδευτικών προσόντων από την πλευρά των γυναικών όπως υποστηρίζουν η Athanasiadou (1997) και οι Δεληγιάννη-Κουϊμτζή & Ζιώγου (1995). Συγκεκριμένα παρατηρούν ότι, ενώ η πρόσβαση των γυναικών σε ανώτερες μορφές εκπαίδευσης δημιουργεί προσδοκίες για ισότιμη συμμετοχή των δύο φύλων στην αγορά εργασίας, η μετέπειτα πορεία των γυναικών επιβεβαιώνει τον πρωταρχικό ρόλο της γυναίκας στην ιδιωτική σφαίρα της οικογένειας, καθώς το μοντέλο του άνδρα-κουβαλητή ισχύει ακόμη στην ελληνική παραδοσιακή οικογένεια, αλλά και γιατί το εκπαιδευτικό σύστημα αναπαράγει τις κυρίαρχες φυλετικές σχέσεις σύμφωνα με την ανδρική ιδεολογία, κατευθύνοντας τις γυναίκες σε παραδοσιακούς ρόλους και τυπικά γυναικεία επαγγέλματα.

Επίσης, στο πλαίσιο της διεθνούς κυρίως βιβλιογραφίας, υπάρχει μια σειρά από έρευνες, οι οποίες με βάση τη θεωρία του κοινωνικού συνδομισμού (social constructionism) έχουν επισημάνει έναν 'νέο-σεξιστικό' λόγο ο οποίος έχει ως συνέπεια τη δικαιολόγηση και διατήρηση των ανισοτήτων των δύο φύλων. Συγκεκριμένα, σύμφωνα με αυτές τις έρευνες (στην πλειονότητά τους υιοθετούν την προσέγγιση της ανάλυσης λόγου) έχουν εντοπιστεί 'λόγοι' (discourses) που λειτουργούν με τέτοιο τρόπο, ώστε να διατηρούν την άποψη της ανδρικής υπεροχής στον επαγγελματικό τομέα, χωρίς όμως να χρησιμοποιούν τα επιχειρήματα της ιδεολογίας της πατριαρχίας. Για παράδειγμα, οι Whetherell et al. (1987), επισημαίνουν τη χρήση δύο αντιφατικών μεταξύ τους επιχειρημάτων από τους συμμετέχοντες φοιτητές της έρευνάς του. Σύμφωνα με το πρώτο, ο ομιλητής παρουσιάζεται ως υποστηρικτής των απόψεων περί ισότητας των δύο φύλων και σύμφωνα με το δεύτερο οι διαφορές μεταξύ των δύο φύ-

λων δικαιολογούνται στη βάση των ‘φυσικών’ τους διαφορών (π.χ. η αναπαραγωγική ικανότητα της γυναίκας την καθιστά περισσότερο ‘εύαλωτη εργαζόμενη’ για τους εργοδότες).

Το πλαίσιο των εγγενών διαφορετικών χαρακτηριστικών των δύο φύλων χρησιμοποιείται επίσης σε έρευνα των Marshall & Whetherell (1989) σχετικά με τις ταυτότητες του φύλου φοιτητών της Νομικής. Φοιτητές και φοιτήτριες της έρευνας χρησιμοποιούν το επιχείρημα των ‘φυσικών’ και εγγενών διαφορών των δύο φύλων προκειμένου να δικαιολογήσουν την ‘προβληματική’ για τις γυναίκες και τη ‘φυσιολογική’ για τους άνδρες σχέση με το συγκεκριμένο επάγγελμα. Έτσι η συγκεκριμένη επαγγελματική ταυτότητα κατασκευάζεται ως ανδρική, μια που τα ‘φυσικά’ χαρακτηριστικά των γυναικών δεν ταιριάζουν σ’ αυτό το επάγγελμα. Επίσης αρκετές, ακόμη πιο πρόσφατες έρευνες καταλήγουν στη διαπίστωση ότι νέοι άνθρωποι κατά τη διαδικασία μετάβασης στην ενήλικη ζωή χρησιμοποιούν αντικρουόμενους ‘λόγους’ που από τη μια υποστηρίζουν τις αρχές της ισότητας των δύο φύλων και από την άλλη αναπαράγουν φυλετικά καθορισμένους ρόλους στην επαγγελματική και οικογενειακή ζωή (Gough, 1998’ Edley & Whetherell, 1999’ Riley, 2003). Σύμφωνα με τις παραπάνω έρευνες γίνεται φανερό ότι για τους άνεργους άνδρες ή/και για τα αγόρια εφηβικής ηλικίας η έννοια του ‘ανδρισμού’ (masculinity) ταυτίζεται με τη δραστηριοποίηση των ανδρών στον δημόσιο χώρο και τη σταθερή προσήλωση στον κυρίαρχο ρόλο του άνδρα κουβαλητή, καθώς και με την προσπάθειά τους, ταυτόχρονα, να παρουσιάσουν τους εαυτούς τους ως υποστηρικτές της ισότητας.

Κεντρικό σημείο όλων αυτών των αναλύσεων αποτελεί ο λόγος σχετικά με τις διαφορές των δύο φύλων, ο οποίος, μέσα από την προσπάθεια ‘φυσικοποίησης’ αυτών των διαφορών, τοποθετεί τις γυναίκες σε υποδεέστερη θέση, σε σχέση με τους άνδρες και έρχεται σε αντίθεση με το λόγο περί ισότητας. Μέσα σ’ αυτό το πλαίσιο οι Whetherell et al. (1987) χρησιμοποιούν τον όρο ‘πρακτικές ιδεολογίες’ (practical ideologies), προκειμένου να εξηγήσουν την αντιφατική και περιοριστική πολυπλοκότητα των εννοιών και επιχειρημάτων που δικαιολογούν και εκλογικεύουν την ανισότητα.

Ένας χαρακτηριστικός τρόπος με τον οποίο οι νέοι άνθρωποι προσπαθούν να διαχειριστούν τις παραπάνω αντιφάσεις είναι η απόδοση της ανισότητας σε ερμηνείες ουδέτερες ως προς το φύλο, όπως η αναφορά οικονομικών κριτηρίων για την απόφαση επαγγελματικών επιλογών, ή το επιχείρημα της προσωπικής επιλογής που είναι απαλλαγμένη από φυλε-

τικών και κοινωνικών περιορισμούς (Smithson, 1999), αλλά βασίζεται σε προσωπικές ικανότητες και δεξιότητες (Benschop, 1998).

Μέσα σ' αυτό το πλαίσιο οι διαδικασίες μετάβασης των νέων αποκτούν έναν πιο σύνθετο χαρακτήρα και οδηγούνται σε περισσότερο εξατομικευμένες επαγγελματικές διαδρομές. Η ερμηνεία της επαγγελματικής επιλογής και η απόδοση της ευθύνης της απόφασης στο ίδιο το άτομο με βάση τις επιθυμίες του και τις ικανότητές του αποτελεί έναν μηχανισμό που το βοηθά να διαχειριστεί την αντίφαση ανάμεσα στις αρχές της ισότητας που υποστηρίζει και στις υφιστάμενες ανισότητες που αναγνωρίζει ή αναμένει (Riley, 2002). Εξάλλου, όπως υποστηρίζει και ο Billig (1988), ο λόγος σχετικά με το φύλο ταλαντεύεται ανάμεσα σε γενικεύσεις για τις σταθερές διαφορές των ανδρών και των γυναικών και στις εξαιρέσεις αυτών των γενικεύσεων, επισημαίνοντας την ατομική ποιικιλία ή εξατομίκευση.

Στόχος αυτού του άρθρου είναι να διερευνήσει τον τρόπο με τον οποίο αγόρια και κορίτσια εφηβικής ηλικίας στην Ελλάδα διαχειρίζονται αυτές τις αντιφάσεις που διαπιστώνει η διεθνής, κυρίως, βιβλιογραφία. Συγκεκριμένα επικεντρωνόμαστε στο λόγο των εφήβων, προκειμένου να εξετάσουμε τον τρόπο με τον οποίο αυτοί κατασκευάζουν τη σχέση ανάμεσα στο φύλο και την ανάπτυξη της επαγγελματικής και οικογενειακής ζωής. Εστιάζουμε κυρίως στις θεωρίες που οι ίδιοι οι έφηβοι αναπτύσσουν για τη σχέση του άνδρα και της γυναίκας με την αμειβόμενη απασχόληση και την κατανομή των ρόλων των δύο φύλων στη δημόσια και ιδιωτική σφαίρα ζωής και τις συνέπειες που έχουν αυτές οι θεωρίες στη διαμόρφωση των ταυτοτήτων του φύλου, αλλά και γενικότερα στις σχέσεις των δύο φύλων.

Αναλυτική προσέγγιση

Το είδος της προσέγγισης που υιοθετούμε βασίζεται στις αρχές της ανάλυσης λόγου που αναπτύχθηκε στο πλαίσιο της Κοινωνικής Ψυχολογίας (Potter & Whetherell, 1987· Burman & Parker, 1993· Parker, 1992). Η χρήση της ανάλυσης λόγου στη φεμινιστική βιβλιογραφία ολοένα και αυξάνεται, δεδομένου ότι έχει πολλά κοινά σημεία με τις αρχές του φεμινιστικού μεταστρουκτουραλισμού, σύμφωνα με τις οποίες το θέμα των ανισοτήτων του φύλου προσεγγίζεται μέσα από την κριτική σε καθολικές θεωρίες και μέσα από την ανάλυση του λόγου των ίδιων των γυναικών

(Αθανασιάδου & Δεληγιάννη-Κουϊμτζή, 2004). Παρά τις ενστάσεις και την κριτική που έχει διατυπωθεί από ορισμένες φεμινίστριες αναφορικά με το σχετικισμό της ανάλυσης λόγου (Wilkinson & Kitzinger, 1995) η προσέγγιση αυτή θεωρείται ότι έχει πολλά να προσφέρει στη μελέτη του τρόπου με τον οποίο διαμορφώνεται η ιδεολογία σχετικά το θέμα των σχέσεων των δύο φύλων (Gill, 1995).

Σύμφωνα με αυτήν την προσέγγιση ο λόγος των υποκειμένων δεν είναι ένα ουδέτερο μέσο με το οποίο περιγράφουμε τον κόσμο μας, αλλά αποτελεί μια κοινωνική πρακτική που συμβάλλει ενεργητικά στην παραγωγή νοημάτων. Μέσα από το λόγο τους οι άνθρωποι κατασκευάζουν μια εκδοχή της πραγματικότητας, καθώς κινούνται σε διαφορετικά πλαίσια αλληλεπίδρασης και με βάση αυτές τις εκδοχές δομούν τους τρόπους με τους οποίους αντιλαμβάνονται τον κόσμο, επιτρέποντας σε μερικούς από αυτούς να είναι πιο αξιόπιστοι και αυθεντικοί από κάποιους άλλους. Με αυτήν την έννοια η ταυτότητα του καθενός διαμορφώνεται ενεργητικά μέσα σε συγκεκριμένα πλαίσια αλληλεπίδρασης.

Πιο συγκεκριμένα επικεντρώναστε ιδιαίτερα στο κομμάτι της ανάλυσης λόγου που δίνει έμφαση σε διαδεδομένα συστήματα λόγου τα οποία διαμορφώνουν τη συλλογική κατασκευή νοημάτων και παρουσιάζονται ως «ερμηνευτικά ρεπερτόρια ή αποθέματα». Αυτά τα συστήματα λόγου ουσιαστικά αποτελούν το σύνολο των αποθεμάτων κάθε κοινωνίας σύμφωνα με τα οποία σκεφτόμαστε και μιλάμε για τον κόσμο γύρω μας, ή αλλιώς αποτελούν το σύνολο των «πετυχημένων επιχειρημάτων» με τα οποία διαμορφώνουμε την κοινή μας λογική για τον κόσμο μας. Καθώς συζητάμε ένα θέμα, κινούμαστε στο πλαίσιο αυτών των ερμηνευτικών ρεπερτορίων, κάποια από τα οποία είναι πιο σταθερά και πειστικά από κάποια άλλα, τόσο σε ατομικό όσο και κοινωνικό επίπεδο. Ειδικότερα τα ερμηνευτικά ρεπερτόρια βοηθούν τους ερευνητές να κατανοήσουν το περιεχόμενο του λόγου και τον τρόπο οργάνωσής του. Έτσι, αντί να εστιάζει σε διακεκριμένες μεταβλητές και τα αποτελέσματά τους, η μελέτη της ανάλυσης λόγου επικεντρώνεται σε γλωσσικές κατασκευές ή εκδοχές, οι οποίες άλλοτε υιοθετούνται και άλλοτε υπονομεύονται, ανάλογα με την τοποθέτηση των ατόμων σε σχέση με το συγκεκριμένο ρεπερτόριο (Αθανασιάδου & Δεληγιάννη-Κουϊμτζή, 2004).

Η ποικιλία και συχνά η αντιφατικότητα που εντοπίζεται στο λόγο των υποκειμένων αποτελεί για τους αναλυτές λόγου το εργαλείο με το οποίο διερευνούν αυτό που κάθε φορά θέλουν τα υποκείμενα να πετύχουν σε συγκεκριμένες συνθήκες αλληλεπίδρασης. Επίσης, η μελέτη της οργάνω-

σης των ερμηνευτικών ρεπερτορίων έχει στόχο να διερευνήσει και τις συνέπειες του λόγου στην αναπαραγωγή των δομών εξουσίας. Σ' αυτό το επίπεδο ανάλυσης γίνεται προσπάθεια να εντοπιστεί η δύναμη του λόγου που χρησιμοποιείται, δηλαδή τι επιτρέπει και τι όχι η εκδοχή που κάθε φορά κατασκευάζεται. Με αυτόν τον τρόπο οδηγούμαστε στη σύνδεση ανάμεσα στις γλωσσικές πρακτικές που χρησιμοποιούν οι άνθρωποι και στις πρακτικές που τελικά εφαρμόζονται.

Η πρωτοτυπία της προσέγγισης αυτής έγκειται στο γεγονός ότι ο ίδιος ο λόγος αποκαλύπτει τα συστήματα κατανόησης μιας κοινωνίας, περιλαμβάνει τις βασικές κατηγορίες αντίληψης του εαυτού, επηρεάζει τις πράξεις μας και αναπαράγει την πολιτισμική μας ταυτότητα (Burman & Parker, 1993· Wetherell et al., 1987).

Συμπερασματικά, θα λέγαμε ότι αυτού του είδους η προσέγγιση επικεντρώνεται στην ενεργητική χρήση της γλώσσας, στη διερεύνηση των διάφορων συστημάτων λόγου που διαμορφώνουν την παραγωγή συλλογικών νοημάτων και στις συνέπειες που έχουν αυτά τα συστήματα νοημάτων στο πώς δικαιολογούμε, προκαλούμε ή αποσιωπούμε τους τρόπους με τους οποίους αντιλαμβανόμαστε τον κόσμο ή δρούμε.

Με βάση το συγκεκριμένο πλαίσιο, στην παρούσα έρευνα προσπαθούμε να εξετάσουμε τον τρόπο με τον οποίο οι έφηβοι συζητούν θέματα σχετικά με τους ρόλους των δύο φύλων. Με σημείο εκκίνησης τα πορίσματα των ερευνών που αναφέραμε παραπάνω και περιγράφουν τη διλημματική και συχνά αντιφατική αντιμετώπιση του θέματος των ρόλων των δύο φύλων, προσπαθούμε να διερευνήσουμε τον τρόπο με τον οποίο οι έφηβοι τοποθετούνται πάνω στο θέμα της επαγγελματικής δραστηριοποίησης του άνδρα και της γυναίκας και πώς διαχειρίζονται τις προσδοκίες για τους αναμενόμενους ρόλους των δύο φύλων στον τομέα της εργασίας και της οικογένειας. Συγκεκριμένα, προσπαθούμε να εξετάσουμε τα ερμηνευτικά ρεπερτόρια που χρησιμοποιούν για να κατασκευάσουν τη δική τους εκδοχή για τη θέση του άνδρα και της γυναίκας στον τομέα της εργασίας και της οικογένειας, τον τρόπο με τον οποίο οργανώνουν το λόγο τους και τις συνέπειες που έχουν τα ρεπερτόρια αυτά στη διάμρφωση της ταυτότητας του φύλου τους, αλλά και στην αναπαραγωγή των φυλετικών ανισοτήτων.

Η έρευνα

Δείγμα και μέθοδος

Για τους σκοπούς της μελέτης κατά τη διάρκεια του σχολικού έτους 2001-2002 πραγματοποιήθηκαν 40 ημιδομημένες συνεντεύξεις με μαθητές και μαθήτριες Ενιαίων Λυκείων και ΤΕΕ των Νομών Θεσσαλονίκης και Τρικάλων. Στις συνεντεύξεις αυτές πήραν μέρος 19 κορίτσια και 21 αγόρια της α' και β' τάξης. Η ηλικία τους κυμαίνεται από 15 έως 17 χρόνια και προέρχονται από οικογένειες κατώτερου, μεσαίου και ανώτερου κοινωνικοοικονομικού επιπέδου. Η συμμετοχή των παιδιών στη συνέντευξη βασίστηκε στην εθελοντική τους προσφορά. Η κάθε συνέντευξη πραγματοποιήθηκε σε έναν ιδιαίτερο χώρο κάθε σχολείου εκτός των αιθουσών διδασκαλίας, διήρκεσε περίπου μία με μιάμιση ώρα και έγινε κατά τη διάρκεια των ωρών διδασκαλίας.

Η μελέτη αυτή αποτελεί τμήμα ενός ευρύτερου ερευνητικού σχεδίου που έχει στόχο τη διερεύνηση των ταυτοτήτων φύλου των εφήβων κατά τη διαδικασία σχεδιασμού της μελλοντικής επαγγελματικής και προσωπικής ζωής. Στο συγκεκριμένο άρθρο θα περιοριστούμε στο τμήμα εκείνο της συζήτησης που αφορά στη σχέση των δύο φύλων με την εργασία και την οικογένεια και στον καταμερισμό των ρόλων των δύο φύλων σ' αυτούς τους τομείς. Μέσα από μια σειρά ερωτήσεων η ερευνήτρια εγείρει θέματα που σχετίζονται με τη σημασία που έχει για τον άνδρα και τη γυναίκα η εργασία, για τα είδη των επαγγελματιών που επιλέγουν οι άνδρες και οι γυναίκες και τα κριτήρια με τα οποία γίνεται αυτή η επιλογή, αλλά και γενικότερα θέματα σχετικά με την ισότητα των δύο φύλων και την κατανομή των ρόλων των δύο φύλων στη δημόσια και ιδιωτική σφαίρα ζωής. Στόχος των ερωτήσεων είναι να συζητηθεί το θέμα με τους/τις εφήβους και γι' αυτό, μέσα από διάφορες υποερωτήσεις, γίνεται προσπάθεια να διευκολυνθεί η ελεύθερη συζήτηση και να διευκρινιστούν όσο περισσότερο γίνεται οι απόψεις των συμμετεχόντων.

Σύμφωνα με τις αρχές της ανάλυσης λόγου, το πλαίσιο μέσα στο οποίο παράγεται ο λόγος παίζει καθοριστικό ρόλο στα νοήματα που παράγονται, γι' αυτό θέλουμε να επισημάνουμε ότι οι συνεντεύξεις με τους συγκεκριμένους μαθητές έγιναν με μια ερευνήτρια η οποία παρουσιάστηκε ως ψυχολόγος που διεξάγει έρευνα σχετικά με τον επαγγελματικό προσανατολισμό και η οποία διαβεβαίωσε τους/τις εφήβους ότι η όλη συζήτηση δεν έχει καμία σχέση με την εκπαιδευτική διαδικασία. Ωστόσο, το γεγονός ότι οι συνεντεύξεις πραγματοποιήθηκαν στο χώρο του scho-

λείου αποτελεί επιλογή των ερευνητών προκειμένου να μελετηθεί ο λόγος που παράγουν οι έφηβοι για αυτά τα θέματα στο συγκεκριμένο θεσμικό πλαίσιο.

Οι συνεντεύξεις μαγνητοφωνήθηκαν κατά τη διάρκεια της διεξαγωγής τους, με την άδεια των συμμετεχόντων και στη συνέχεια απομαγνητοφωνήθηκαν προκειμένου να αναλυθούν ως γραπτά κείμενα με βάση τις οδηγίες που δίνονται από τους Potter & Whetherell (1987).

Η ανάλυσή μας εστιάζεται κυρίως στους τρόπους με τους οποίους οι έφηβοι κατασκευάζουν τη σχέση των ανδρών και των γυναικών με την επαγγελματική και οικογενειακή ζωή. Για το σκοπό αυτόν καταρχήν συγκεντρώσαμε από το σύνολο των κειμένων των συνεντεύξεων όλα εκείνα τα αποσπάσματα στα οποία γίνεται συζήτηση για τη σχέση του φύλου με την εργασία και την οικογένεια. Στη συνέχεια προσπαθήσαμε να εντοπίσουμε τα ερμηνευτικά ρεπερτόρια που χαρακτηρίζουν το λόγο τους και σύμφωνα με τα οποία κατασκευάζουν αυτήν τη σχέση. Η αναζήτηση των ερμηνευτικών ρεπερτορίων έγινε με γνώμονα τα γλωσσικά αποθέματα ή αλλιώς επιχειρήματα που χρησιμοποιούν για να στηρίξουν την άποψή τους και να την κάνουν να φανεί λογικοφανής. Επίσης στην ανάλυση εστίασαμε στον τρόπο με τον οποίο οργανώνεται ο λόγος των υποκειμένων στο πλαίσιο αυτών των ερμηνευτικών ρεπερτορίων και τέλος στις συνέπειες που έχουν στη διαμόρφωση των ταυτοτήτων του φύλου των υποκειμένων. Στο τελευταίο αυτό επίπεδο της ανάλυσης ουσιαστικά εξετάζουμε τον τρόπο με τον οποίο τα υποκείμενα τοποθετούν τους εαυτούς σε σχέση με τα διαθέσιμα ερμηνευτικά ρεπερτόρια για τους ρόλους των δύο φύλων στη δημόσια και ιδιωτική σφαίρα ζωής.

Αποτελέσματα

Οι έφηβοι, αγόρια και κορίτσια που πήραν μέρος στην έρευνα, μιλώντας για τον τρόπο που αντιμετωπίζουν οι άνδρες και οι γυναίκες την εργασία, ουσιαστικά καλούνται να διαπραγματευτούν την ύπαρξη ή μη διαφορών ανάμεσα στην επαγγελματική ανάπτυξη των ανδρών και των γυναικών. Μέσα από την ποικιλία των απαντήσεων εντοπίστηκαν ορισμένοι κοινοί τρόποι επιχειρηματολογίας, δηλαδή ορισμένα ερμηνευτικά ρεπερτόρια με βάση τα οποία οι ερωτώμενοι διαχειρίζονται το παραπάνω δίλημμα.

Στο πρώτο μέρος της ανάλυσης αναλύονται τα πιο αντιπροσωπευτικά

αποσπάσματα των συνεντεύξεων που αναφέρονται στην επαγγελματική ανάπτυξη των ανδρών και των γυναικών επισημαίνοντας τις διαφορές ανάμεσα στα δύο φύλα, ενώ στο δεύτερο μέρος αναλύονται τα πιο αντιπροσωπευτικά αποσπάσματα των συνεντεύξεων που αναφέρονται στην επαγγελματική ανάπτυξη των ανδρών και των γυναικών επισημαίνοντας τη μη διαφοροποίηση των δύο φύλων.

Η επαγγελματική ανάπτυξη των ανδρών και των γυναικών ως αποτέλεσμα των διαφορών των δύο φύλων

Στα αποσπάσματα των συνεντεύξεων όπου η επαγγελματική ανάπτυξη των ανδρών και των γυναικών δομείται ως εξαρτώμενη από το φύλο τους οι έφηβοι αποδέχονται τις διαφορές των δύο φύλων σε αυτόν τον τομέα ζωής και παρουσιάζουν τους άνδρες και τις γυναίκες να αντιμετωπίζουν με διαφορετικό τρόπο την εργασία και να επιλέγουν διαφορετικά επαγγέλματα στη βάση διαφορετικών κριτηρίων. Ωστόσο, μέσα από την ποικιλία των απαντήσεων εντοπίζονται δύο διαφορετικά ρεπερτόρια με τα οποία περιγράφουν και αιτιολογούν αυτές τις διαφορές των ανδρών και των γυναικών. Στη μια περίπτωση οι έφηβοι αντλούν από το ρεπερτόριο των διαφορετικών εγγενών χαρακτηριστικών των δύο φύλων τα οποία θεωρούνται υπεύθυνα για τη διαφορετική αντιμετώπιση των ανδρών και των γυναικών ως προς την εργασία και στην άλλη περίπτωση αντλούν από το ρεπερτόριο της κοινωνικής διαφοροποίησης των δύο φύλων σε αυτόν τον τομέα, δηλαδή δομούν τη διαφορετική αντιμετώπιση των ανδρών και των γυναικών στη βάση των διαφορετικών κοινωνικών ρόλων που συνεπάγεται το φύλο τους.

(α) Το ρεπερτόριο των διαφορετικών εγγενών χαρακτηριστικών των δύο φύλων

Στα επόμενα αποσπάσματα οι έφηβοι αποδέχονται την άποψη ότι οι άνδρες και οι γυναίκες αντιμετωπίζουν με διαφορετικό τρόπο την εργασία και οδηγούνται σε διαφορετικές επαγγελματικές επιλογές εξαιτίας διαφορετικών εγγενών χαρακτηριστικών που συνοδεύουν τις κατηγορίες του φύλου. Οι άνδρες και οι γυναίκες συγκρίνονται σε αυτό το ρεπερτόριο στη βάση βιολογικών και ψυχολογικών χαρακτηριστικών με αποτέλεσμα οι άνδρες να εμφανίζονται ότι υπερέχουν σε σωματική δύναμη και αντοχή και οι γυναίκες σε ευαισθησία και τρυφερότητα. Τα χαρακτηριστικά

αυτά που παρουσιάζονται ως στοιχεία εγγενή και βιολογικά που συνοδεύουν τη 'φύση' του κάθε φύλου θεωρούνται από τους έφηβους υπεύθυνα για το ότι οι άνδρες και οι γυναίκες αντιμετωπίζουν με διαφορετικό τρόπο την επαγγελματική ζωή και κάνουν διαφορετικές επιλογές.

ΑΠΟΣΠΑΣΜΑ 1

1^Α2ΕΛΝ (Συνέντευξη με μαθήτρια της α' τάξης, Ενιαίου Λυκείου στη Θεσσαλονίκη)

- 1 Σ.: Για τους άνδρες και τις γυναίκες η δουλειά σημαίνει το ίδιο πράγμα;
- 2 Κ.: Πρέπει να υπάρχουν κάποιες διαφορές
- 3 Σ.: Όπως;
- 4 Κ.: Δεν νομίζω ότι μια γυναίκα μπορεί να κάνει τη δουλειά που κάνει και ένας
- 5 άνδρας
- 6 Σ.: Δηλαδή τι μπορεί να κάνει η γυναίκα και τι μπορεί να κάνει ο άνδρας;
- 7 Κ.: Ε... αυτό που στη συγκεκριμένη περίπτωση, υποθετικό είναι το παράδειγμα δεν
- 8 υπάρχουν πολλές που θα ήθελαν να είναι σ' αυτήν τη θέση, ίσως γιατί δεν είναι στο
- 9 χαρακτήρα τους, υπάρχει και θέμα ευαισθησίας, ένας άνδρας μπορεί να δουλέψει
- 10 σε μια οικοδομή, ενώ μια γυναίκα είναι δύσκολο
- 11 Σ.: Και όλα αυτά πιστεύεις ότι κάνουν τους άνδρες και τις γυναίκες να βλέπουν
- 12 διαφορετικά τη δουλειά;
- 13 Κ.: Ναι
- 14 Σ.: Οι άνδρες και οι γυναίκες σκέφτονται τα ίδια πράγματα όταν προσπαθούν να
- 15 αποφασίσουν τι δουλειά θα κάνουν στο μέλλον;
- 16 Κ.: Δεν νομίζω, γιατί υπάρχουν πολλές διαφορές τώρα δεν ξέρω ακριβώς πώς
- 17 σκέφτονται όλοι, αλλά σε γενικές γραμμές οι γυναίκες κοιτάνε... περισσότερο την
- 18 άνεση όχι πολλή πίεση
- 19 Σ.: Άνεση εννοείς οικονομική;

- 20 Κ.: Και άνεση οικονομική και άνεση με την άλλη έννοια δηλαδή να μην είσαι σε
 21 δύσκολες συνθήκες ε... με τους άνδρες νομίζω ότι δεν κοιτάνε πολύ τέτοιους
 22 λόγους γιατί ό,τι και να 'ναι είναι από τη φύση τους, ότι αντέχουν, ο-
 πότε νομίζω ότι
 23 είναι έτσι, ξέρω γω δεν δίνουν και πολλή σημασία
 24 Σ.: Αυτό που λένε δηλαδή μερικοί ότι κάποια επαγγέλματα ταιριάζουν
 25 περισσότερο στους άνδρες και κάποια περισσότερο στις γυναίκες ισχύει;
 26 Κ.: Ναι ισχύει.

Σ' αυτό το απόσπασμα η συγκεκριμένη έφηβη, προσπαθώντας να περιγράψει τον τρόπο που αντιμετωπίζουν την εργασία οι άνδρες και οι γυναίκες, αντλεί τα επιχειρήματά της από την ιδεολογία των διαφορών ανάμεσα στα δύο φύλα.

Ο λόγος αυτής της κοπέλας στο συγκεκριμένο απόσπασμα καταρχήν κατασκευάζεται ως προσωπική άποψη (δεν νομίζω ότι... [σειρά 4]). Η χρήση της φράσης αυτής βοηθά τη συγκεκριμένη ομιλήτρια να διαχωρίσει την άποψή της από άλλες απόψεις που πιθανόν να είναι αντίθετες από τη δική της. Ωστόσο στο ξεκίνημα της απάντησης διαπιστώνουμε επιφυλακτικότητα και αβεβαιότητα στον τρόπο που παρουσιάζει την άποψή της. Συγκεκριμένα μας λέει 'Πρέπει να υπάρχουν **κάποιες** διαφορές' [σειρά 2]. Φαίνεται δηλαδή να μην είναι σίγουρη για τη βεβαιότητα της άποψής της και μάλιστα με τη χρήση της αόριστης αντωνυμίας 'κάποιες' η αβεβαιότητα αυτή επιτείνεται. Στη συνέχεια, όμως, της απάντησης παρατηρούμε ότι ο λόγος της αποκτά σταδιακά όλο και περισσότερη βεβαιότητα. Καθώς ξεδιπλώνεται η απάντησή της διαφοροποιείται η τροπικότητα του λόγου (modality = ο τρόπος μετάδοσης) καταλήγοντας στη βέβαιη διαπίστωση ότι υπάρχουν πολλές διαφορές μεταξύ των ανδρών και των γυναικών (Edwards & Potter, 1992). Οι 'κάποιες', αόριστες, αρχικά, διαφορές μετατρέπονται σε 'πολλές διαφορές' [σειρά 15] και μάλιστα στηρίζονται σε εγγενή διαφορετικά χαρακτηριστικά των δύο φύλων. Οι άνδρες μπορούν να κάνουν ορισμένες εργασίες που οι γυναίκες δυσκολεύονται, υποστηρίζει η συγκεκριμένη κοπέλα. Η διαφορά αυτή ανάμεσα στα δύο φύλα οφείλεται σε διαφορετικά χαρακτηριστικά που έχουν από τη 'φύση' τους. 'Οι άνδρες αντέχουν οπότε... δεν δίνουν πολλή ση-

μασία' [σειρά 21-22] αναφέρει η κοπέλα, επικαλούμενη τη βιολογική ανωτερότητα των ανδρών που τους επιτρέπει να κάνουν δουλειές που οι γυναίκες δεν μπορούν. 'Οι άνδρες, ό,τι και να 'ναι είναι, από τη φύση τους ότι αντέχουν' αναφέρει στη σειρά 21 η συγκεκριμένη ομιλήτρια, χρησιμοποιώντας έτσι το παράδειγμα ακραίας περίπτωσης (extreme case formulation) με το οποίο προσδίδει έμφαση στην άποψή της (Pomerantz, 1986).

Στο απόσπασμα αυτό οι άνδρες και οι γυναίκες παρουσιάζονται ως διακριτές κατηγορίες με διαφορετικά βιολογικά χαρακτηριστικά, τα οποία ευθύνονται για τις διαφορετικές επαγγελματικές επιλογές τους. Σύμφωνα με πολλούς ερευνητές (Gough, 1998· Riley, 2002, 2003· Whetherell, 1986· Edley & Whetherell, 1999), η επίκληση της βιολογικής διαφοροποίησης των δύο φύλων αποτελεί μια πολύ συχνή ρητορική στρατηγική στο λόγο σχετικά με τις ανισότητες των φύλων, η οποία μάλιστα προστατεύει αυτόν/ήν που τη χρησιμοποιεί από το να χαρακτηριστεί η άποψή του 'σεξιστική' ή ότι προωθεί τις ανισότητες μεταξύ ανδρών και γυναικών. Η ευθύνη των διακρίσεων στον επαγγελματικό τομέα σύμφωνα με αυτό το επιχείρημα δεν αποδίδεται σε συγκεκριμένα άτομα ή δομές που προωθούν την ανισότητα, αλλά σε ορισμένα αντικειμενικά και μη αναστρέψιμα δεδομένα που αφορούν στις 'φυσικές ικανότητες' των ανδρών και των γυναικών. Η συγκεκριμένη έφηβη, καταλήγοντας, φαίνεται να αποδέχεται τη διάκριση των επαγγελμάτων σε ανδρικά και γυναικεία, αλλά το γεγονός ότι εξηγεί αυτήν τη διαφοροποίηση με αναγωγή στις διαφορετικές βιολογικές ικανότητες των δύο φύλων, την απομακρύνει από τον κίνδυνο να θεωρηθεί ότι αναπαράγει απόψεις που οδηγούν στις ανισότητες μεταξύ των δύο φύλων.

Επίσης η αμφιταλάντευση της συγκεκριμένης ομιλήτριας σχετικά με το βαθμό γενίκευσης της άποψής της φαίνεται από την αβεβαιότητα με την οποία αναφέρεται στο ποσοστό των γυναικών που θα ήθελαν να ασχοληθούν με ένα επάγγελμα το οποίο, σύμφωνα με τα λεγόμενά της, ταιριάζει στους άνδρες. Συγκεκριμένα στις σειρές 7 και 8 αναφέρει ότι 'δεν υπάρχουν πολλές γυναίκες που θα ήθελαν να είναι σ' αυτήν τη θέση' δηλαδή να δουλεύουν σε οικοδομή. Το γεγονός ότι υπάρχουν έστω και λίγες, και επομένως δεν γενικεύει αυτήν την άποψη σε όλες τις γυναίκες, και ότι επικαλείται την ενδοομαδική ποικιλία και τη διαφοροποίηση μεταξύ των γυναικών μετριάζει κάπως το βαθμό διαφοροποίησης των ανδρών και των γυναικών και της επιτρέπει να αποφύγει την απόλυτη διαφοροποίηση ανδρών και γυναικών και την απόλυτη γενίκευση της άποψής της. Η συγκεκριμένη ρητορική αποτελεί σύμφωνα με τον Billig

(1988) συχνή στρατηγική που χρησιμοποιείται στο λόγο για το φύλο και στοχεύει στην αποφυγή της απόλυτης και σταθερής γενίκευσης.

ΑΠΟΣΠΑΣΜΑ 2

2^A2ΕΛΤ (Συνέντευξη με μαθητή α΄ τάξης, Ενιαίου Λυκείου στα Τρίκαλα)

- 1 Ερ.: Η εργασία έχει την ίδια σημασία για τον άνδρα και τη γυναίκα;
- 2 Γ.: Ναι, νομίζω έχει την ίδια έννοια για τη γυναίκα και τον άνδρα γιατί και οι δύο
- 3 πρέπει να δουλεύουν. Αλλά οι γυναίκες με τη δουλειά τους θέλουν να βοηθήνε
- 4 τους άλλους, να προσφέρουν, γιατί αγαπάνε περισσότερο τα παιδιά. Η γυναίκα δεν
- 5 μπορεί να κάνει σκληρή δουλειά, είναι πιο ευαίσθητη. Ο άνδρας θα κάνει κάτι
- 6 παραπάνω, μπορεί να κάνει περισσότερες δουλειές
- 7 Ερ.: Τι παραπάνω θα κάνει δηλαδή ο άνδρας;
- 8 Γ.: Υπάρχουν επαγγέλματα που χρειάζεται η γρήγορη σκέψη, η πείρα, η
- 9 σκληραγώγηση, το να είσαι ψυχρός ε... και όπως είναι τα κορίτσια πολύ πιο
- 10 συναισθηματικά από τα αγόρια δεν μπορούν να τα καταφέρουν σ' αυτά τα
- 11 επαγγέλματα.
- 12 Ερ.: Δηλαδή αυτό που λένε ότι κάποια επαγγέλματα ταιριάζουν πιο πολύ στις
- 13 γυναίκες και κάποια στους άνδρες πιστεύεις ότι ισχύει;
- 14 Γ.: Ναι ισχύει.

Και σ' αυτό το απόσπασμα οι άνδρες και οι γυναίκες παρουσιάζονται να έχουν διαφορετικά χαρακτηριστικά τα οποία τους οδηγούν στο να επιλέγουν διαφορετικά επαγγέλματα. Αν και το απόσπασμα αυτό ξεκινά με τη διαπίστωση ότι η εργασία 'έχει την ίδια έννοια για τον άνδρα και τη γυναίκα, γιατί και οι δύο πρέπει να δουλεύουν' [σειρά 2], στη συνέχεια παρουσιάζονται ορισμένοι περιορισμοί που διαφοροποιούν την παραπάνω διαπίστωση. Ο συγκεκριμένος έφηβος χρησιμοποιώντας αυτήν τη διαπίστωση προσπαθεί να μετριάσει την άποψη που θα εκφέρει παρακάτω, έτσι ώστε να μη φανεί ότι υποστηρίζει τις ανισότητες των δύο

φύλων. Συγκεκριμένα, ενώ θεωρητικά αποδέχεται την έλλειψη διαφορών στον τρόπο που άνδρες και γυναίκες αντιμετωπίζουν την εργασία, στη συνέχεια προβάλλει τις βιολογικές και ψυχολογικές διαφορές μεταξύ των δύο φύλων οι οποίες ευθύνονται για τις διαφορετικές επαγγελματικές δραστηριότητες που αναλαμβάνουν. 'Οι γυναίκες με τη δουλειά τους θέλουν να βοηθήνε, να προσφέρουν' [σειρά 3-4]. Οι επαγγελματικές δραστηριότητες των γυναικών φαίνεται να περιορίζονται σε επαγγέλματα που σχετίζονται με την προσφορά και τη φροντίδα. Αυτός ο περιορισμός, σύμφωνα με τον ομιλητή, οφείλεται στη διαφορετική σχέση των γυναικών με τα παιδιά ('γιατί αγαπάνε περισσότερο τα παιδιά [σειρά 4]). Με το επιχείρημα αυτό υπονοείται η διαφορετική σχέση των δύο φύλων με την αναπαραγωγική διαδικασία. Η βιολογική αυτή διαφορά οδηγεί στην ανάπτυξη διαφορετικών ψυχολογικών χαρακτηριστικών ανάμεσα στους άνδρες και τις γυναίκες. Οι γυναίκες είναι ευαίσθητες [σειρά 5] και πιο συναισθηματικές [σειρά 10], ενώ οι άνδρες είναι πιο σκληραγωγημένοι, διαθέτουν πιο γρήγορη σκέψη και είναι πιο ψυχροί [σειρά 8-9]. Αυτά τα χαρακτηριστικά οδηγούν τα δύο φύλα σε διαφορετικές επαγγελματικές επιλογές. Έτσι ο άνδρας είναι αυτός που μπορεί να κάνει σκληρή δουλειά που 'θα κάνει κάτι παραπάνω' [σειρά 6], δηλαδή έχει να επιλέξει από ένα μεγαλύτερο εύρος επαγγελματικών δραστηριοτήτων. Αντίθετα οι γυναίκες, επειδή είναι πιο ευαίσθητες, δεν μπορούν να κάνουν 'σκληρή δουλειά'. Έτσι οι επαγγελματικές επιλογές των γυναικών περιορίζονται σε λιγότερα επαγγέλματα και μάλιστα σχετικά με την προσφορά και τη φροντίδα προς τους άλλους. Ο χώρος των γυναικών (βασικός της ρόλος είναι η ανατροφή των παιδιών) συνδέεται με την αναπαραγωγική της ικανότητα (βιολογικό χαρακτηριστικό), ενώ ταυτόχρονα ο δυνατός άνδρας δραστηριοποιείται κυρίως στον δημόσιο χώρο. Αντίστοιχους τρόπους επιχειρηματολογίας συναντούμε επίσης σε έρευνες των Gough (1998), Willott & Griffin (1997) και Riley (2003), ενώ η αντιπαράθεση ανάμεσα σ' αυτό που θεωρητικά πιστεύει το άτομο και σ' αυτό που πρακτικά γίνεται αντιστοιχεί με τη ρητορική τεχνική που οι Edley & Whetherell (1999) επισημαίνουν στο λόγο Βρετανών φοιτητών και αφορά στην τάση διάκρισης ανάμεσα στη 'θεωρία' και τα 'πρακτικά ζητήματα' (theory and practical considerations). Η αρχική δήλωση του συγκεκριμένου εφήβου που δείχνει ότι τίποτε δεν φαίνεται να περιορίζει ή να διαφοροποιεί την επαγγελματική δραστηριότητα των δύο φύλων του επιτρέπει να παρουσιάζει τον εαυτό του ως υποστηρικτή των αρχών της ισότητας. Ωστόσο, όμως, αυτή η εικόνα αντιπαράβάλλεται στο λόγο του

στη συνέχεια με μια σειρά από 'πρακτικά ζητήματα' τα οποία του επιτρέπουν να υπερασπιστεί την υπάρχουσα κατάσταση χωρίς να φανεί 'σεξιστής'.

Με αυτό το ρεπερτόριο που χρησιμοποιείται και από αγόρια και από κορίτσια δικαιολογείται η διαφορετική σχέση των δύο φύλων με την αμειβόμενη εργασία και μάλιστα η ευθύνη αποδίδεται σε κάτι βιολογικό και εγγενές, επομένως δύσκολο να αλλάξει. Αυτή η διαφοροποίηση οδηγεί στον καταμερισμό των επαγγελματιών σύμφωνα με τον οποίο οι άνδρες κάνουν πιο πολλές και πιο δύσκολες δουλειές, επομένως δίκαια επιφορτίζονται και το ρόλο αυτού που αναλαμβάνει τη συντήρηση της οικογένειας. Από την άλλη, οι γυναίκες λόγω φύσης έχουν περιορισμένες επαγγελματικές επιλογές και τα εγγενή χαρακτηριστικά τους όπως η ευαισθησία και η τρυφερότητα τις οδηγούν στην ανάληψη ρόλων που σχετίζονται με τη φροντίδα των άλλων. Οι έφηβοι της έρευνας χρησιμοποιώντας το επιχειρήμα της βιολογικής και ψυχολογικής διαφοροποίησης των δύο φύλων για να δικαιολογήσουν την κατανομή των ρόλων, ουσιαστικά αντλούν το λόγο τους από την κυρίαρχη ιδεολογία του ανδρισμού η οποία, όπως υποστηρίζει και ο Gough (1998) «δικαιολογεί και 'φυσικοποιεί' την ανδρική κυριαρχία... δέχεται άκριτα τον φυλετικό καταμερισμό της εργασίας και έτσι εγκρίνει τον κυρίαρχο ρόλο των ανδρών». Τη χρήση αντίστοιχων επιχειρημάτων τα οποία στηρίζονται στις βιολογικές διαφορές των δύο φύλων για να εξηγούν την κατανομή των έμφυλων ρόλων, συναντούμε επίσης και στα ευρήματα άλλων ερευνών (Riley, 2003· Gough, 1998).

Η επιλογή τέτοιου είδους επιχειρημάτων απαλλάσσει το άτομο (άνδρες και γυναίκες) από ευθύνες για τις διακρίσεις των δύο φύλων, αφού αυτές αποδίδονται σε βιολογικά ή ψυχολογικά αίτια. Επιπλέον, τέτοιου είδους επιχειρήματα απομακρύνουν τη δυνατότητα παρέμβασης και αλλαγής της υπάρχουσας κατάστασης, αφού τα αίτια αποδίδονται σε χαρακτηριστικά τα οποία δεν μπορούμε να τροποποιήσουμε. Μέσα σ' αυτό το πλαίσιο, επομένως, ενισχύεται και αναπαράγεται ο παραδοσιακός καταμερισμός των υπευθυνοτήτων των δύο φύλων, αναγνωρίζεται η ανδρική επαγγελματική δραστηριοποίηση ως αναπόφευκτη και περιορίζονται ταυτόχρονα οι επαγγελματικές επιλογές των γυναικών.

Ο παραδοσιακός καταμερισμός των ρόλων των δύο φύλων αναπαράγεται επίσης και από το επόμενο ρεπερτόριο που χρησιμοποιούν οι έφηβοι της έρευνάς μας και το οποίο κατασκευάζει τη σχέση των δύο φύλων με την εργασία ως αποτέλεσμα των κοινωνικών ρόλων των δύο φύλων.

(β) Το ρεπερτόριο των διαφορετικών κοινωνικών ρόλων των δύο φύλων

Στα παρακάτω αποσπάσματα η σχέση που αναπτύσσουν οι άνδρες και οι γυναίκες με την εργασία δομείται επίσης στο πλαίσιο των διαφορών των δύο φύλων. Στην περίπτωση όμως αυτή, οι διαφορές αυτές δεν αποδίδονται σε εγγενή χαρακτηριστικά των ανδρών και των γυναικών, αλλά στους διαφορετικούς κοινωνικούς ρόλους που η κοινωνία υπαγορεύει για τον άνδρα και τη γυναίκα. Η σχέση που αναπτύσσουν οι άνδρες με την εργασία δομείται μέσα στο πλαίσιο του αποδεκτού κοινωνικού ρόλου που η κοινωνία επιτάσσει για τον άνδρα και είναι αυτός του άνδρα ως κύριου υπεύθυνου για την οικονομική συντήρηση της οικογένειας. Το μοντέλο του άνδρα κουβαλητή παρουσιάζεται σε αυτό το ρεπερτόριο ως υποχρεωτικό για τον άνδρα προκειμένου αυτός να είναι αποδεκτός. Αντίθετα οι γυναίκες δεν αναπτύσσουν τόσο στενούς δεσμούς με την εργασία, για αυτές η εργασία είναι κάτι καινούργιο, η είσοδός τους στην αγορά εργασίας αναγνωρίζεται ως μια πραγματικότητα αλλά πρόσφατη. Επίσης αυτή η πιο χαλαρή σχέση της γυναίκας με την εργασία, η λιγότερο υποχρεωτική της σύνδεση με τον εργασιακό χώρο, δικαιολογείται στη βάση των διαφορετικών στόχων που έχει μέσα από την επαγγελματική της δραστηριοποίηση. Η γυναίκα μέσα από τη δουλειά αποζητά ανεξαρτητοποίηση, δεν το κάνει μόνο για βιοποριστικούς λόγους όπως ο άνδρας, αλλά μέσω της εργασίας επαναδιαπραγματεύεται τον κοινωνικό της ρόλο.

ΑΠΟΣΠΑΣΜΑ 3

2B1TΣ (Συνέντευξη με μαθητή β' τάξης, ΤΕΕ στη Θεσσαλονίκη)

- 1 Ε.: Για τους άνδρες και τις γυναίκες η δουλειά σημαίνει το ίδιο πράγμα;
- 2 Α.: Συνήθως πιο πολύ παλιά δουλεύανε μόνο οι άνδρες, οι γυναίκες
- 3 καθόντουσαν σπίτι, αλλά σήμερα δουλεύουν και οι άνδρες και οι
- 4 γυναίκες, αν έχεις παιδί, η γυναίκα θα κάτσει να προσέχει το παιδί,
- ας πούμε
- 5 μέχρι κάποιο σημείο όπου εκεί πέρα μπορεί να πιάσει δουλειά και η
- γυναίκα
- 6 να βοηθάει την οικογένεια. Όταν τα παιδιά είναι μικρά, αν δουλεύει
- πάλι η
- 7 γυναίκα θα τα αφήνει κάπου το παιδί και θα δουλεύει, αλλιώς θα κά-
- θεται
- 8 σπίτι να το προσέχει.

Στο απόσπασμα 3 ο διαχωρισμός των δραστηριοτήτων του άνδρα ('... δουλεύανε μόνο οι άνδρες' [σειρά 2]) και της γυναίκας (... οι γυναίκες καθόντουσαν σπίτι [σειρά 2-3]), αρχικά παρουσιάζεται ως μια πρακτική που χαρακτηρίζει περισσότερο τις παλαιότερες εποχές (... πιο πολύ παλιά... [σειρά 2]). Ο συγκεκριμένος έφηβος περιγράφει τους κοινωνικούς ρόλους των δύο φύλων μέσα από τη σύγκριση ανάμεσα στο παρελθόν και το παρόν. Η σύγκριση αυτή τον οδηγεί στο συμπέρασμα ότι οι ρόλοι των δύο φύλων στο θέμα της επαγγελματικής δραστηριοποίησης έχουν υποστεί αλλαγές. Οι αλλαγές βέβαια αυτές εντοπίζονται κυρίως στο ρόλο της γυναίκας. '... παλιά δουλεύανε μόνο οι άνδρες ... σήμερα δουλεύουν και οι άνδρες και οι γυναίκες' [σειρά 2-4]. Μέσα από τη σύγκριση αυτήν προκύπτει ότι ο ρόλος του άνδρα ως του κύριου υπεύθυνου για την οικονομική στήριξη της οικογένειας είναι ένας ρόλος με μεγάλη χρονική διάρκεια και παραμένει σταθερός στο πέρασμα των χρόνων. Αντίθετα ο ρόλος της γυναίκας έχει αλλάξει σε σχέση με το παρελθόν. Ενώ παλιά οι γυναίκες 'καθόντουσαν σπίτι' σήμερα 'δουλεύουν και οι γυναίκες'. Όμως η σημερινή επαγγελματική δραστηριοποίηση της γυναίκας οριοθετείται και συνδέεται άμεσα με το ρόλο της ως κύριας υπεύθυνης για τη φροντίδα των παιδιών ('η γυναίκα θα κάτσει να προσέχει το παιδί... να πιάσει δουλειά και η γυναίκα' [σειρά 5-6]). Η αναζήτηση εργασίας από τη γυναίκα εξαρτάται άμεσα από τους περιορισμούς που της θέτει η υποχρέωσή της να φροντίζει τα παιδιά της οικογένειας ('μέχρι κάποιο σημείο...' [σειρά 5]). Αντίστοιχοι περιορισμοί για την επαγγελματική ενασχόληση του άνδρα δεν παρατηρούνται στο λόγο του συγκεκριμένου εφήβου. Η είσοδος της γυναίκας στον επαγγελματικό χώρο δεν φαίνεται να συνοδεύεται από αλλαγές σχετικά με τη βασική της υποχρέωση, που είναι η φροντίδα των παιδιών της οικογένειας. Εξάλλου, η οικονομική συνεισφορά της γυναίκας στο οικογενειακό εισόδημα παρουσιάζεται ως επικουρική, αφού με την εργασία της 'βοηθάει την οικογένεια' [σειρά 6], δεν την στηρίζει, όπως υπονοείται για τον άνδρα.

Σ' αυτό το απόσπασμα, ο παραδοσιακός καταμερισμός των κοινωνικών ρόλων των δύο φύλων δικαιολογείται μέσα από την ιστορική και κοινωνιολογική ανάλυσή του. Η χρήση της ιστορικής διάστασης του συγκεκριμένου καταμερισμού προσδίδει αξιοπιστία στη συγκεκριμένη άποψη και παρουσιάζει τους ρόλους των δύο φύλων σταθερούς στο χρόνο, παρά τις αλλαγές στις επαγγελματικές ευκαιρίες των γυναικών. Με τον ίδιο τρόπο δικαιολογούν το ρόλο του άνδρα-κουβαλητή, άνδρες εργαζό-

μενοι οι οποίοι συμμετείχαν σε έρευνα της Riley (2003), σχετικά με το λόγο των ανδρών για τους ρόλους των δύο φύλων.

Ο παραδοσιακός καταμερισμός των κοινωνικών ρόλων των δύο φύλων παρουσιάζεται ως αποδεκτός και μη αμφισβητήσιμος από τον έφηβο αυτού του αποσπάσματος και ο ιστορικός καθορισμός τους φαινομένου που χρησιμοποιείται, φαίνεται να αποτελεί μια πειστική δικαιολογία για την υφιστάμενη πραγματικότητα, ενώ ταυτόχρονα συγκαλύπτει τη δυνατότητα των ανδρών και των γυναικών να αλλάξουν την κατάσταση. Η χρήση αυτού του ρεπερτορίου τοποθετεί τους άνδρες και τις γυναίκες σε 'αδύναμη' θέση, ως προς τη δυνατότητά τους να αλλάξουν ιστορικά καθορισμένους ρόλους, σταθερούς και αμετάβλητους στο πέρασμα των χρόνων (Gough, 1998).

ΑΠΟΣΠΑΣΜΑ 4

2Β3ΕΛΠ Κορίτσι (Συνέντευξη με μαθήτρια β' τάξης, Ενιαίου Λυκείου στη Θεσσαλονίκη)

- 1 Ε.: Για τους άνδρες και τις γυναίκες πιστεύεις ότι σημαίνει το ίδιο πράγμα η
- 2 δουλειά, δηλαδή οι άνδρες και οι γυναίκες βλέπουν με τον ίδιο τρόπο τη δουλειά;
- 3 Δ.: Νομίζω ναι, αλλά ίσως μερικές φορές οι γυναίκες το βλέπουν και σαν
- 4 απελευθέρωση δηλαδή από κάτι, πιστεύω σε μεγαλύτερες ηλικίες, μια γυναίκα που
- 5 δεν δούλεψε πρώτα και θέλει να δουλέψει το βλέπει σαν κάτι, να ξεφύγει από
- 6 κάπου, να γίνει ανεξάρτητη, ότι είναι χρήσιμη κάπου.
- 7 Ε.: Ενώ για τον άνδρα;
- 8 Δ.: Ο άνδρας το θεωρώ ότι είναι πιο δεδομένο, δηλαδή, πρέπει να δουλέψει για να
- 9 ζήσει η οικογένειά του, να προσφέρει, όπως και η γυναίκα να μεγαλώσει τα παιδιά.
- 10 Ε.: Οι άνδρες και οι γυναίκες πιστεύεις ότι σκέφτονται τα ίδια πράγματα;
- 11 Δ.: Νομίζω ναι, δεν ξέρω κιόλας, πιστεύω ότι το βλέπουν το ίδιο.
- 12 Ε.: Δεν υπάρχει καμιά διαφορά δηλαδή στο τι έχουν στο μυαλό όταν θα
- 13 αποφασίσουν τι δουλειά θα κάνουν;

14 Δ.: ... Δεν ξέρω, νομίζω ότι ο άνδρας κάνει πιο εύκολα κάποιες δουλειές,

15 πιο εύκολα το αποφασίζει νομίζω, ενώ η γυναίκα είναι πιο επιλεκτική.

Και σ' αυτό το απόσπασμα χρησιμοποιείται το ρεπερτόριο των διαφορετικών ρόλων των ανδρών και των γυναικών για να δικαιολογηθεί η διαφορετική σχέση που αναπτύσσεται με την επαγγελματική ζωή. Αν και σε δύο σημεία του αποσπάσματος ('Νομίζω ναι, αλλά...' [σειρά 3] και 'Νομίζω ναι, δεν ξέρω κιόλας, πιστεύω ότι ο βλέπουν το ίδιο...' [σειρά 11]), στο ξεκίνημα της απάντησης διακρίνουμε μια προσπάθεια από την ομιλήτρια να υποστηρίξει την άποψη ότι δεν υπάρχει διαφοροποίηση των δύο φύλων σχετικά με την εργασία, η συνέχεια της απάντησής της δεν φαίνεται να υποστηρίζει αυτήν την άποψη. Αντίθετα, για τον άνδρα η σχέση με την εργασία κατασκευάζεται ως μια σχέση υποχρεωτική, 'ο άνδρας πρέπει να δουλέψει για να ζήσει την οικογένειά του, να προσφέρει' [σειρά 8-9]), η οικονομική επιβίωση της οικογένειας βαρύνει κυρίως τον άνδρα. Η εργασία για τον άνδρα είναι μια υποχρέωση και μάλιστα δεδομένη [σειρά 8], επομένως δύσκολο να αμφισβητηθεί. Αντίθετα, για τη γυναίκα η σχέση της με την εργασία παρουσιάζεται όχι ως υποχρέωση αλλά ως επιλογή. Συγκεκριμένα στη σειρά 5, η κοπέλα του αποσπάσματος αυτού μας μιλά για 'μια γυναίκα που δεν δούλευε και θέλει να δουλέψει', τοποθετώντας έτσι τις γυναίκες σε μια θέση όπου η αναζήτηση εργασίας φαίνεται να είναι θέμα δικής τους επιλογής. Αυτή η διάκριση παραπέμπει στους διαφορετικούς ρόλους των δύο φύλων, οι οποίοι διατυπώνονται ξεκάθαρα στις σειρές 8 και 9, ταυτίζοντας τον άνδρα με τον βασικό υπεύθυνο για την οικονομική στήριξη της οικογένειας και αναθέτοντας στις γυναίκες την ανατροφή και φροντίδα των παιδιών.

Η είσοδος της γυναίκας στην αγορά εργασίας και το δικαίωμά της στην εργασία δεν αμφισβητούνται στο συγκεκριμένο απόσπασμα, όμως ο διαφορετικός χαρακτήρας των κινήτρων που αποδίδονται στους άνδρες και στις γυναίκες για την ανεύρεση εργασίας είναι ενδεικτικός για την τοποθέτηση της συγκεκριμένης έφηβης. Ενώ ο άνδρας αποζητά εργασία προκειμένου να εκπληρώσει την υποχρέωσή του να συντηρήσει οικονομικά την οικογένεια, η γυναίκα μέσω της εργασίας διαπραγματεύεται τη θέση της, διεκδικεί το δικαίωμά της να είναι ανεξάρτητη και χρήσιμη. Με την εκφορά αυτή 'η γυναίκα το βλέπει σαν κάτι, να ξεφύγει από κάπου, να γίνει ανεξάρτητη, ότι είναι χρήσιμη κάπου' [σειρά 5-6], ο βασικός ρόλος της γυναίκας ως κύριας υπεύθυνης για τη φροντίδα των παιδιών

φαίνεται να την τοποθετεί σε σχέση εξάρτησης από τον άνδρα, εγκλωβισμένη στον ιδιωτικό χώρο του σπιτιού και με την αίσθηση ότι δεν είναι χρήσιμη. Με τον τρόπο αυτόν η θέση του άνδρα αξιολογείται ως ανώτερη από αυτήν της γυναίκας η οποία προσπαθεί να απεγκλωβιστεί από αυτήν την ανισότητα με τη διεκδίκηση του δικαιώματός της στην εργασία. Στο σημείο αυτό πρέπει επίσης να παρατηρήσουμε ότι αποδίδεται στη γυναίκα η δυνατότητα να παρέμβει και να προκαλέσει αλλαγές στον τρόπο που διαμορφώνονται οι κοινωνικοί ρόλοι των δύο φύλων. Αυτή η δυνατότητα όμως φαίνεται να περιορίζεται ιδιαίτερα, αφού στη συνέχεια της απάντησής της η έφηβη του αποσπάσματος ενισχύει τον παραδοσιακό καταμερισμό των ρόλων των δύο φύλων.

Συμπερασματικά, θα μπορούσαμε να ισχυριστούμε ότι ενώ η συγκεκριμένη μαθήτρια αναγνωρίζει την ανισότητα η οποία χαρακτηρίζει τον παραδοσιακό καταμερισμό των ρόλων των δύο φύλων και αποδίδει τη δυνατότητα στο γυναικείο φύλο να απαλλαγεί από αυτήν, αυτό δεν φαίνεται να είναι αρκετό για να αμφισβητήσει τον κυρίαρχο ρόλο του άνδρα στον επαγγελματικό (δημόσιο) χώρο και της γυναίκας στον οικογενειακό (ιδιωτικό) [σειρά 8-9]. Οι όποιες αλλαγές παρατηρούνται στις δραστηριότητες των γυναικών δεν φαίνεται στο λόγο της συγκεκριμένης κοπέλας να διαταράσσουν ιδιαίτερα την παραδοσιακή κατανομή των υποχρεώσεων των δύο φύλων. Όπως χαρακτηριστικά αναφέρει και η Riley (2003) στα συμπεράσματα έρευνας στην οποία άνδρες εργαζόμενοι συζητούν τους ρόλους των δύο φύλων, παρά τις αλλαγές που συντελέστηκαν στις σχέσεις των δύο φύλων στο πλαίσιο του αξιακού συστήματος ισότητας, δεν έχει ακόμα βρεθεί ο αποδεκτός διάδοχος του ρόλου του 'άνδρα-κουβαλητή'.

Με βάση, τέλος, το παραπάνω σκεπτικό φαίνεται πως δικαιολογούνται και τα διαφορετικά κριτήρια με τα οποία οι άνδρες και οι γυναίκες επιλέγουν την εργασία τους. Ο άνδρας, επειδή είναι υποχρεωμένος να συντηρήσει την οικογένεια, '... κάνει πιο εύκολα κάποιες δουλειές, πιο εύκολα το αποφασίζει νομίζω...' [σειρά 14-15], ενώ η γυναίκα '... είναι πιο επιλεκτική' [σειρά 15], αφού η επαγγελματική ενασχόληση δεν συμπεριλαμβάνεται στις πρωταρχικές της υποχρεώσεις.

Το ρεπερτόριο των διαφορετικών κοινωνικών ρόλων των δύο φύλων δικαιολογεί τη διαφορετική σχέση των ανδρών και των γυναικών με την εργασία στη βάση των κοινωνικά καθορισμένων ρόλων για τον άνδρα και τη γυναίκα. Με δεδομένες τις κοινωνικές αλλαγές που συντελέστηκαν σχετικά με το θέμα αυτό, θα μπορούσαμε να ισχυριστούμε ότι επιχειρή-

ματα που βασίζονται στους κοινωνικά καθορισμένους ρόλους, έχουν τη δυνητική ευχέρεια να παράγουν έναν κριτικό λόγο απέναντι στον παραδοσιακό καταμερισμό των ρόλων των δύο φύλων και ταυτόχρονα να οδηγούν στη δημιουργία νέων και πολλαπλών ρόλων για τον άνδρα και τη γυναίκα (Riley, 2003). Στα αποσπάσματα που αναλύσαμε παραπάνω θεωρούμε ότι κάτι τέτοιο συμβαίνει ως έναν βαθμό, αλλά αφορά μόνο στο ρόλο του γυναικείου φύλου. Ο ρόλος των ανδρών δεν φαίνεται να αμφισβητείται ή να εμπλουτίζεται, αλλά παραμένει σύμφωνος με τα παραδοσιακά πρότυπα. Ταυτόχρονα η γυναίκα παρουσιάζεται σε μεγαλύτερο βαθμό από τον άνδρα να εμπλέκεται στις διαδικασίες κοινωνικής αλλαγής, χωρίς, όμως, και αυτή να απαλλάσσεται από τον παραδοσιακό της ρόλο. Αν και η χρήση αυτού του ρεπερτορίου παρέχει τη δυνατότητα για αμφισβήτηση του παραδοσιακού καταμερισμού των ρόλων των δύο φύλων, τελικά αυτός μάλλον αναπαράγεται κυρίως για τους ρόλους των ανδρών. Σύμφωνα με τον Connell (1996) αυτό αποδεικνύει τη δυσκολία αμφισβήτησης της πατριαρχίας.

Ωστόσο, κατά τη διαδικασία της ανάλυσης εντοπίστηκαν στο λόγο των εφήβων που πήραν μέρος στην έρευνα, δύο ακόμη ερμηνευτικά ρεπερτόρια τα οποία κατασκευάζουν την επαγγελματική ανάπτυξη των δύο φύλων περισσότερο όμοια, παρά διαφορετική.

Η μη διαφοροποίηση της επαγγελματικής ανάπτυξης των ανδρών και των γυναικών

Αρκετά αγόρια και κορίτσια που συμμετείχαν στην έρευνα βλέπουν την επαγγελματική ανάπτυξη των ανδρών και των γυναικών ως μια διαδικασία κατά την οποία το φύλο των ατόμων δεν παίζει καθοριστικό ρόλο. Στην περίπτωση αυτή έχουμε την άρθρωση ενός λόγου στο πλαίσιο του οποίου τα άτομα που τον εκφέρουν αποποιούνται τον κατά φύλο καταμερισμό της εργασίας. Τα επιχειρήματα που στηρίζουν την ουδετερότητα του φύλου στη διαδικασία επαγγελματικής επιλογής βασίζονται είτε στην άποψη ότι σήμερα υπάρχει ισότητα ανάμεσα στα δύο φύλα, είτε στην εξατομικευμένη προσέγγιση του θέματος, σύμφωνα με την οποία οι άνθρωποι επιλέγουν την εργασία τους με βάση τα προσωπικά τους χαρακτηριστικά και τις ατομικές τους ικανότητες που είναι ανεξάρτητες από το φύλο τους. Παρακάτω παρουσιάζουμε ορισμένα ενδεικτικά αποσπάσματα αυτών των ερμηνευτικών ρεπερτορίων.

(α) Το ρεπερτόριο της 'δεδομένης' ισότητας

ΑΠΟΣΠΑΣΜΑ 5

1ΑΠΛΘ (Συνέντευξη με μαθητή α' τάξης, Ενιαίου Λυκείου στη Θεσσαλονίκη)

- 1 Σ.: Οι ίδιοι οι άνδρες και οι γυναίκες ως εργαζόμενοι αντιμετωπίζουν τη δουλειά με
- 2 τον ίδιο τρόπο;
- 3 Α.: Ναι, με τον ίδιο τρόπο
- 4 Σ.: Οι άνδρες και οι γυναίκες σκέφτονται τα ίδια πράγματα;
- 5 Α.: Δεν ξέρω, δεν υπάρχει κάποια διαφορά
- 6 Σ.: Εσύ, το γεγονός ότι είσαι αγόρι πιστεύεις ότι σε επηρέασε στο να επιλέξεις
- 7 αυτήν την κατεύθυνση και όχι κάτι άλλο;
- 8 Α.: Όχι, γιατί τώρα πλέον σε όλα τα επαγγέλματα υπάρχουν κοινά και από τα δύο
- 9 φύλα και δεν υπάρχει κάτι που το κάνουν μόνο οι άνδρες ή μόνο οι γυναίκες
- 10 Σ.: Αυτό που λένε, δηλαδή, ότι κάποια επαγγέλματα ταιριάζουν πιο πολύ στις
- 11 γυναίκες και κάποια άλλα πιο πολύ στους άνδρες ισχύει;
- 12 Α.: Όχι δεν ισχύει, ίσχυε πολύ παλιότερα, όταν άρχισαν οι γυναίκες να εργάζονται
- 13 και τώρα είναι διαφορετικά τα πράγματα και με τις γνώσεις που υπάρχουν πλέον,
- 14 τα δύο φύλα έχουν εξισωθεί.

ΑΠΟΣΠΑΣΜΑ 6

2ΑΠΛΘ (Συνέντευξη με μαθήτρια α' τάξης, Ενιαίου Λυκείου στη Θεσσαλονίκη)

- 1 Σ.: Για τους άνδρες και τις γυναίκες η δουλειά σημαίνει το ίδιο πράγμα, ή τη
- 2 βλέπουν διαφορετικά;
- 3 Ε.: Δεν νομίζω, τώρα τα πράγματα έχουν εξισωθεί κατά ένα μεγάλο ποσοστό, ούτως
- 4 ώστε δεν βλέπω κάποια διαφορά ανάμεσα στους άνδρες και τις γυναίκες.

Στα δύο αυτά αποσπάσματα φαίνεται χαρακτηριστικά ότι και ο μαθητής και η μαθήτρια αρνούνται την παραδοχή των διαφορών ανάμεσα στους άνδρες και τις γυναίκες. Η κοινωνική κατηγορία του φύλου σύμφωνα με την τοποθέτησή τους δεν φαίνεται να επηρεάζει τις επαγγελματικές επιλογές των ανδρών και των γυναικών. Στο απόσπασμα 5 αυτό φαίνεται καθαρά στις σειρές 3, 5, 8 και 9. Επίσης, και η κοπέλα στο απόσπασμα 6 δηλώνει με τον ίδιο κατηγορηματικό τρόπο ‘... δεν βλέπω κάποια διαφορά ανάμεσα στους άνδρες και τις γυναίκες’, παρουσιάζοντας αυτήν την κατάσταση ως ένα πραγματικό γεγονός. Η έλλειψη διαφορών μεταξύ των δύο φύλων σχετικά με αυτό το θέμα ερμηνεύεται και δικαιολογείται στα συγκεκριμένα αποσπάσματα μέσα στο πλαίσιο του λόγου περί ισότητας. Δηλαδή, όπως δηλώνουν και οι ίδιοι οι έφηβοι, ‘... τώρα πλέον σε όλα τα επαγγέλματα υπάρχουν κοινά και από τα δύο φύλα και δεν υπάρχει κάτι που το κάνουν μόνο οι άνδρες ή μόνο οι γυναίκες’ (απόσπασμα 5 [σειρά 8-9]) και ‘... τα δύο φύλα έχουν εξισωθεί’ (απόσπασμα 5 [σειρά 14]), ‘Δεν νομίζω, τώρα τα πράγματα έχουν εξισωθεί κατά ένα μεγάλο ποσοστό, ούτως ώστε δεν βλέπω κάποια διαφορά ανάμεσα στους άνδρες και τις γυναίκες’ (απόσπασμα 6 [σειρά 3-4]). Οι συγκεκριμένοι έφηβοι παρουσιάζουν την ισότητα ως ένα πραγματικό γεγονός και μια αυταπόδεικτη κατάσταση, η οποία χαρακτηρίζει την κοινωνία μας και έχει εδραιωθεί από τις προηγούμενες γενιές. Ο διαχωρισμός των επαγγελματιών κατά φύλο π.χ. ίσχυε στο παρελθόν (απόσπασμα 6 [σειρά 12]), αλλά τώρα τα πράγματα είναι διαφορετικά και τα δύο φύλα έχουν εξισωθεί, μας λέει η κοπέλα του βου αποσπάσματος. Η κατάκτηση, βέβαια, της ισότητας παρουσιάζεται ως μια σταδιακή διαδικασία την οποία, αν και δεν την αναλύει ιδιαίτερα, φαίνεται να τη συνδέει με την πρόσβαση στις αυξημένες γνώσεις της σημερινής εποχής. Επομένως, το γεγονός της ισότητας των δύο φύλων και η πραγματικότητα των κοινών επαγγελματικών ευκαιριών για τους άνδρες και τις γυναίκες στο λόγο των συγκεκριμένων μαθητών φαίνεται να συνδέεται με το συγκεκριμένο ιστορικό και κοινωνικό πλαίσιο της σημερινής εποχής. Συγκεκριμένα χαρακτηριστικά της σημερινής εποχής, όπως η αύξηση και η διάδοση των γνώσεων, χρησιμοποιούνται για να δικαιολογήσουν το γεγονός ότι σήμερα άνδρες και γυναίκες είναι απαλλαγμένοι από τις διακρίσεις του παρελθόντος στο θέμα της επαγγελματικής ανάπτυξης.

Το ρεπερτόριο αυτό έρχεται σε αντίθεση με τα προηγούμενα ρεπερτόρια, καθώς παρουσιάζει τη διαδικασία της επαγγελματικής επιλογής απαλλαγμένη από τις έμφυλες διαφορές και διακρίσεις. Έτσι, οι έφηβοι

που το χρησιμοποιούν παρουσιάζουν τον εαυτό τους ως υποστηρικτή της ιδεολογίας της ισότητας. Το συγκεκριμένο επιχείρημα χρησιμοποιείται επίσης και από τους νέους (ηλικίας 18-30 ετών) που πήραν μέρος σε έρευνα της Smithsonian (1999) σχετικά με το λόγο των νέων για τις επαγγελματικές και οικογενειακές τους προσδοκίες. Αξιίζει, επίσης, να σημειωθεί ότι οι νέοι (αγόρια και κορίτσια) τόσο στην έρευνα της Smithsonian, όσο και στη δική μας παρουσιάζονται μέσα από το σύνολο των συνεντεύξεων ως άτομα που δίνουν ιδιαίτερη έμφαση και αξία στην επαγγελματική αποκατάσταση. Μέσα στο ίδιο ιδεολογικό πλαίσιο κινείται και το επόμενο ρεπερτόριο το οποίο δικαιολογεί την έλλειψη διαφορών των δύο φύλων στην επαγγελματική ζωή, δίνοντας έμφαση στις ατομικές και προσωπικές επιλογές.

(β) Το ρεπερτόριο της εξατομίκευσης

ΑΠΟΣΠΑΣΜΑ 7

4^A6ΕΛΤ (Συνέντευξη ε μαθήτρια α΄ τάξης, Ενιαίου Λυκείου στα Τρίκαλα)

- 1 Σ.: Αυτό που λένε πολλοί ότι μερικά επαγγέλματα ταιριάζουν
- 2 περισσότερο στις γυναίκες και μερικά περισσότερο στους άνδρες
- 3 πιστεύεις ότι ισχύει;
- 4 Α.: Όχι, άμα έχεις δυνατότητες και ικανότητες, δεξιότητες και
- 5 ικανότητες να μπορέσεις να κάνεις μια δουλειά, δεν έχει σημασία, αν
- 6 είσαι άνδρας ή γυναίκα, μια γυναίκα μπορεί να οδηγήσει και φορτηγό,
- 7 αν έχει την ικανότητα και ένας άνδρας να πλύνει πιάτα, δεν νομίζω ότι
- 8 είναι κάτι το μεμπτό.

ΑΠΟΣΠΑΣΜΑ 8

3^A1ΤΣ (Συνέντευξη με μαθήτρια α΄ τάξης ΤΕΕ στη Θεσσαλονίκη)

- 1 Σ.: Αυτό που λένε ότι κάποια επαγγέλματα ταιριάζουν περισσότερο
- 2 στους άνδρες και κάποια στις γυναίκες ισχύει;
- 3 Ε.: Όχι.
- 4 Σ.: Ε καθόλου;
- 5 Ε.: Πιστεύω ότι, αν θέλεις και σ' αρέσει αυτό το πράγμα, είτε γυναίκα
- 6 είσαι είτε άνδρας θα το καταφέρεις, θα το κάνεις. Μπορεί όχι
- 7 στην αρχή τόσο καλά, όσο αν το 'φτιαχνε ένας άνδρας, αλλά κάποια
- 8 στιγμή θα το πετύχεις.

Στα δύο τελευταία αποσπάσματα η μη διαφοροποίηση των ανδρών και των γυναικών προσεγγίζεται μέσα από έναν λόγο ο οποίος φαίνεται να δίνει έμφαση στο άτομο και στις προσωπικές του ικανότητες. Στις απαντήσεις των δύο μαθητριών διακρίνουμε μια προσπάθεια να αρνηθούν την κοινωνική κατηγοριοποίηση κατά φύλο, η οποία τους τίθεται από τη διατύπωση της ερώτησης. Στο απόσπασμα 7 η μαθήτρια αναφέρει ότι ‘... δεν έχει σημασία αν είσαι άνδρας ή γυναίκα...’ [σειρά 5-6] και στο απόσπασμα 8 επίσης η μαθήτρια λέει ‘... είτε γυναίκα είσαι είτε άνδρας θα το καταφέρεις...’ [σειρά 6]. Σύμφωνα με τις εκφράσεις αυτές οι άνδρες και οι γυναίκες δεν διαφοροποιούνται ως προς τις επαγγελματικές τους επιλογές και ο ρόλος του φύλου στη διαδικασία επαγγελματικής επιλογής παρουσιάζεται σχεδόν ανύπαρκτος. Αντίθετα η σχέση του ανθρώπου με την εργασία, ο τρόπος που την αντιμετωπίζει και οι επαγγελματικές επιλογές που κάνει φαίνεται να είναι αποτέλεσμα των προσωπικών ικανοτήτων και δεξιοτήτων των προσωπικών φιλοδοξιών και επιθυμιών. Στο απόσπασμα 7 η κοπέλα αρνείται τον έμφυλο διαχωρισμό των επαγγελματιών υποστηρίζοντας ότι οι επαγγελματικές επιλογές είναι αποτέλεσμα των προσωπικών ικανοτήτων και δεξιοτήτων του ατόμου και όχι του φύλου του [σειρά 4-6]. Στη συνέχεια χρησιμοποιεί δύο παραδείγματα, προκειμένου να ενισχύσει την άποψή της με τα οποία επικαλείται τις δυνατότητες του γυναικείου και ανδρικού φύλου να αντεπεξέλθει σε δραστηριότητες που θεωρούνται στερεοτυπικές για το αντίθετο φύλο [σειρά 6-8]. Η επιλογή των συγκεκριμένων παραδειγμάτων που αφορούν σε χαρακτηριστικές στερεοτυπικές συμπεριφορές του άνδρα και της γυναίκας θεωρούμε ότι χρησιμοποιείται για να ενισχύσει την άποψή της. Η ευθύνη της δράσης αποδίδεται στο άτομο και στις ικανότητες που έχει και οι ικανότητες αυτές δεν διαχωρίζονται σε ανδρικές και γυναικείες. Η διαδικασία της επαγγελματικής επιλογής παρουσιάζεται ως μια ατομική και προσωπική υπόθεση που δεν επηρεάζεται από κοινωνικές ή φυλετικές διαφορές.

Στο ίδιο πλαίσιο κινείται και το απόσπασμα 8 στο οποίο η συγκεκριμένη κοπέλα επίσης παρουσιάζει ως βασικό κίνητρο της επαγγελματικής επιλογής τις προσωπικές επιθυμίες του ατόμου οι οποίες είναι ανεξάρτητες από το φύλο (σειρά 5-6). Η κοινωνική κατηγορία του φύλου δεν φαίνεται ούτε στην περίπτωση αυτή να θέτει περιορισμούς στο τι μπορεί κανείς να πετύχει στον επαγγελματικό τομέα. Ωστόσο, με την επομένη πρόταση (σειρά 6-8) η συγκεκριμένη κοπέλα αποδίδει μια υπεροχή στις ανδρικές ικανότητες, δηλώνοντας ότι οι άνδρες ίσως έχουν προβάδισμα

στον επαγγελματικό τομέα, αλλά καταλήγει ότι 'κάποια στιγμή θα το πετύχεις'. Δηλαδή η όποια υπεροχή των ανδρών δεν σημαίνει αποκλεισμό των γυναικών από την επαγγελματική ζωή. Με αυτόν τον περιορισμό, στο τέλος του αποσπάσματος συμπεραίνουμε ότι η συγκεκριμένη κοπέλα προσπαθεί να μετριάσει την καθολικότητα της άποψής της σκεπτόμενη τις υπάρχουσες διαφορές στις επαγγελματικές επιλογές ανδρών και γυναικών.

Η χρήση του ρεπερτορίου της εξατομίκευσης θεωρούμε ότι δίνει τη δυνατότητα στους ομιλητές να διαχειριστούν την ιδεολογική αντίφαση που παρατηρείται ανάμεσα στο λόγο των διαφορών των φύλων και στο λόγο περί ισότητας. Από τη μια πλευρά οι έφηβοι αντλώντας από την ιδεολογία της ισότητας, η οποία είναι πλέον στην εποχή μας νομοθετικά κατοχυρωμένη, παρουσιάζουν την επαγγελματική ανάπτυξη των ανδρών και των γυναικών απαλλαγμένη από έμφυλες διακρίσεις. Από την άλλη πλευρά, όμως, δεν μπορούν να αρνηθούν ορισμένες ορατές διαφορές που παρατηρούνται στις επαγγελματικές διαδρομές των ανδρών και των γυναικών. Την αντίφαση αυτήν τη διαχειρίζονται δίνοντας έμφαση στο ίδιο το άτομο και δικαιολογώντας τις όποιες διαφορές παρατηρούν σε ατομικό επίπεδο. Οι έφηβοι που χρησιμοποιούν αυτό το επιχείρημα φαίνεται να αισθάνονται ότι οι ευκαιρίες στη ζωή καθορίζονται κυρίως από ατομικούς παράγοντες και ατομικές επιλογές και αυτό είναι κάτι δίκαιο και επιθυμητό.

Συμπεράσματα

Στόχος αυτού του άρθρου ήταν να εντοπίσουμε τις διαθέσιμες ερμηνευτικές πηγές και να περιγράψουμε τα ερμηνευτικά ρεπερτόρια που χρησιμοποιούν αγόρια και κορίτσια εφηβικής ηλικίας στην προσπάθειά τους να κατασκευάσουν τη σχέση των δύο φύλων με την επαγγελματική ζωή.

Η ποικιλία των ερμηνευτικών ρεπερτορίων που εντοπίστηκαν μας αποκαλύπτει καταρχήν το εύρος του ιδεολογικού πλαισίου από το οποίο αντλούν το λόγο τους και τα επιχειρήματά τους οι συγκεκριμένοι έφηβοι. Όπως έχει ήδη αναφερθεί με τα δύο πρώτα ερμηνευτικά ρεπερτόρια, οι μαθητές και οι μαθήτριες που πήραν μέρος στην έρευνα εξηγούν και δικαιολογούν τη σχέση των δύο φύλων με την εργασία μέσα από την αναφορά στις διαφορές των δύο φύλων, ενώ στα δύο επόμενα ερμηνευτικά ρεπερτόρια δίνουν έμφαση στη μη διαφοροποίηση των ανδρών και

των γυναικών σ' αυτό το θέμα, άποψη η οποία δικαιολογείται με βάση τις αρχές της ισότητας και της εξαισιμείωσης.

Σύμφωνα με τα δύο πρώτα ερμηνευτικά ρεπερτόρια, οι συγκεκριμένοι έφηβοι φαίνεται να στηρίζουν τον παραδοσιακό καταμερισμό των ρόλων των δύο φύλων, διακρίνοντας ξεκάθαρα του χώρους δράσης των ανδρών και των γυναικών με βάση βιολογικά, ψυχολογικά και κοινωνικά χαρακτηριστικά. Η διαφοροποίηση αυτή των δύο φύλων παρουσιάζεται ως 'φυσική' και αναπόφευκτη και όχι ως αποτέλεσμα κοινωνικών ανισοτήτων. Η 'φυσικοποίηση' των χαρακτηριστικών των δύο φύλων, η οποία επιτυγχάνεται με την απόδοση των διαφορών σε διαφορετικά βιολογικά και ψυχολογικά χαρακτηριστικά, εγγενή στα δύο φύλα, δικαιολογεί τις διαφορετικές επαγγελματικές επιλογές και διαδρομές των ανδρών και των γυναικών και μάλιστα τις παρουσιάζει και ως αναπόφευκτες. Ακόμη και στην περίπτωση του δεύτερου ερμηνευτικού ρεπερτορίου όπου γίνεται αναφορά στους κοινωνικά καθορισμένους ρόλους των ανδρών και των γυναικών η ιστορική σταθερότητα του παραδοσιακού μοντέλου καταμερισμού των ρόλων παρουσιάζεται ως στοιχείο που ενισχύει τη διατήρηση της υπάρχουσας κατάστασης.

Ωστόσο, η ανάλυση των αντίστοιχων αποσπασμάτων έδειξε ότι οι έφηβοι, ακόμη και όταν υποστηρίζουν με το λόγο τους και δικαιολογούν τον παραδοσιακό καταμερισμό των ρόλων των δύο φύλων, προσπαθούν να αποφύγουν την υιοθέτηση απόψεων που στηρίζουν τις διακρίσεις σε βάρος των γυναικών. Οι διαφορές που οδηγούν σε διαφορετικούς επαγγελματικούς ρόλους τους άνδρες και τις γυναίκες αποδίδονται σε εγγενή χαρακτηριστικά για τη διαμόρφωση των οποίων ευθύνεται η 'φύση' και επομένως οι άνθρωποι δεν μπορούν να παρέμβουν. Στην περίπτωση όπου οι διαφορές αποδίδονται σε κοινωνικά καθορισμένα χαρακτηριστικά, όπως έχει ήδη αναφερθεί, αναγνωρίζονται οι αλλαγές που έχουν υποστεί οι παραδοσιακοί ρόλοι των δύο φύλων, αλλά οι όποιες αποκλίσεις από παραδοσιακά πρότυπα ρόλων αφορούν μόνο τις γυναίκες και μόνο σε σχέση με τον επαγγελματικό τους ρόλο. Το γεγονός ότι οι άνδρες και οι γυναίκες ακολουθούν διαφορετικές επαγγελματικές διαδρομές οι οποίες μάλιστα είναι συνάρτηση και των αντίστοιχων ρόλων που αναλαμβάνουν στο πλαίσιο της οικογένειας παρουσιάζεται από τους συγκεκριμένους έφηβους ως μια αποδεκτή και αναπόφευκτη κατάσταση, αλλά χωρίς ταυτόχρονα να θίγει τις αρχές της ισότητας των δύο φύλων.

Οι αρχές της ισότητας των δύο φύλων αποτελούν το ιδεολογικό πλαίσιο από το οποίο αντλούν το λόγο τους οι έφηβοι στο τρίτο ερμηνευτικό

ρεπερτόριο. Οι επαγγελματικές επιλογές των ανδρών και των γυναικών παρουσιάζονται σ' αυτό το ρεπερτόριο αδιαφοροποίητες εξαιτίας της ισότητας ανάμεσα στα δύο φύλα που έχει επιτευχθεί στις σύγχρονες κοινωνίες. Οι έφηβοι που χρησιμοποιούν αυτό το ερμηνευτικό ρεπερτόριο παρουσιάζουν τους άνδρες και τις γυναίκες απαλλαγμένους από διακρίσεις λόγω φύλου και υποστηρίζουν ότι σήμερα μπορούν και οι δύο να επιλέξουν όποιο επάγγελμα επιθυμούν. Οι ανισότητες και οι διακρίσεις λόγω φύλου είναι αόρατες σ' αυτό το ρεπερτόριο και αποτελούν ένα φαινόμενο του παρελθόντος. Με αυτόν τον τρόπο παρουσιάζουν τους εαυτούς τους ως υποστηρικτές των αρχών της ισότητας ανάμεσα στα δύο φύλα αναπαράγοντας έτσι τον κυρίαρχο λόγο για την κατοχύρωση της ισότητας στις σύγχρονες δυτικές κοινωνίες. Στο σημείο αυτό πρέπει να επισημάνουμε ότι η υιοθέτηση ενός λόγου που υποστηρίζει την ισότητα των δύο φύλων έχει επισημανθεί από πολλές έρευνες (Smithson, 1999· Wetherell et al., 1987· Volman & Ten Dam, 1998· Edley & Whetherell, 1999).

Ιδιαίτερα τα νεαρά αγόρια και κορίτσια στις αρχές του 21ου αιώνα φαίνεται να θεωρούν 'κοινή λογική' την ισότητα των δύο φύλων, ενώ η υιοθέτηση ενός τέτοιου λόγου αγνοεί και συγκαλύπτει τις διαφορές των δύο φύλων ως προς την εξουσία που ασκούν. Όπως αναφέραμε ήδη παραπάνω, ακόμη και στην περίπτωση που οι έφηβοι επισημαίνουν διαφορές μεταξύ των δύο φύλων φαίνεται πως προσπαθούν να αποφύγουν την υιοθέτηση 'σεξιστικού' λόγου που να διακρίνει αξιολογικά τους άνδρες από τις γυναίκες.

Επομένως, στην προσπάθειά τους οι έφηβοι της έρευνας να κατασκευάσουν τη σχέση των δύο φύλων με την επαγγελματική ζωή φαίνεται ότι κινούνται ανάμεσα στην ιδεολογία της ισότητας και στην ιδεολογία των διαφορών των δύο φύλων. Οι αντιφάσεις που προκύπτουν από τη χρήση αυτών των ρεπερτορίων φαίνεται να αντιμετωπίζονται με τη χρήση του τελευταίου ερμηνευτικού ρεπερτορίου, αυτού της εξατομίκευσης. Σύμφωνα με το ρεπερτόριο αυτό, οι έφηβοι φαίνεται να υποστηρίζουν ότι, ανεξάρτητα από τις διαφορές των ανδρών και των γυναικών και δεδομένης της ισότητας στη σημερινή κοινωνία, η επαγγελματική ανάπτυξη του ατόμου εξαρτάται κυρίως από τις προσωπικές του ικανότητες και δεξιότητες. Η ιδεολογία της εξατομίκευσης, από την οποία αντλούν το λόγο τους οι έφηβοι, σ' αυτήν την περίπτωση δίνει έμφαση στο άτομο και τις ικανότητές του αποσιωπώντας την επίδραση των κοινωνικο-δομικών παραγόντων. Μια τέτοια θεώρηση σύμφωνα με τη Smithson (1999)

αποδυναμώνει τη συλλογική δράση για την άρση των ανισοτήτων ανάμεσα στα δύο φύλα.

Με αυτήν την έννοια πολλοί ερευνητές κάνουν λόγο για τη διαμόρφωση ενός 'νεο-σεξιστικού' λόγου που αναπαράγει το καθεστώς των υφιστάμενων ανισοτήτων μεταξύ των δύο φύλων, εξατομικεύοντας τις επαγγελματικές επιλογές των ατόμων, αφού το θέμα της ισότητας των δύο φύλων έχει ήδη αντιμετωπιστεί.

Καταλήγοντας θα μπορούσαμε να ισχυριστούμε ότι η ανάλυση των δεδομένων της έρευνας αυτής επιβεβαιώνει την παραπάνω άποψη και κάνει σαφές ότι ένα θέμα προς μελέτη στο πλαίσιο της φεμινιστικής προσέγγισης θα πρέπει να είναι η αποδόμηση του λόγου που αναπαράγει τις ανισότητες των δύο φύλων και η ανάδειξη πρακτικών που θα οδηγήσουν στο να γίνει φανερό ότι το θέμα των ανισοτήτων του φύλου είναι ένα θέμα που υπερβαίνει τις εξατομικευμένες προσεγγίσεις των επαγγελματικών ή άλλων επιλογών.

Βιβλιογραφία

- ACKER, J. (1991). Hierarchies, jobs, bodies: A theory of gendered organizations. In J. LORBER & S.A. FARREL (Eds.), *The Social Organisation of Gender*. London: Sage.
- ATHANASIADOU, C. (1997). Postgraduate women talk about family and career. *Feminism & Psychology*, 7 (3), 321-327.
- ΑΘΑΝΑΣΙΑΔΟΥ, Χ. & ΔΕΛΗΓΙΑΝΝΗ-ΚΟΥΪΜΤΖΗ, Β. (2004). Ρεπερτόρια γυναικών: η ανάλυση λόγου στη φεμινιστική έρευνα. *Επιστημονική Επετηρίδα της Ψυχολογικής Εταιρείας Βορείου Ελλάδος*, 2, 49-73.
- BENSCHOP, Y., HALSEMA, L. & SCHREURS, P. (2001). The division of labour and inequalities between sexes: An ideological dilemma. *Gender, Work and Organisation*, 8 (1), 1-17.
- BERNARD, J. (1981). The good – provider role: Its rise and fall. *American Psychologist*, 36, 1-12.
- BILLIG, M., GONDOR, S., EDWARDS, D., CRANE, M., MIDDLETON, D. & RADLEY, A. (1988). *Ideological dilemmas: A social psychology of everyday thinking*. London: Sage.
- BRANDLEY, H. (1989). *Men's work, women's Work*. Cambridge UK and Oxford UK: Polity Press.
- ΒΡΕΤΤΑΚΟΥ, Β. (1990). *Ο Σχολικός Επαγγελματικός Προσανατολισμός στην Ελλάδα*. Αθήνα: Παπαζήσης.

- BURMAN, E. & PARKER, I. (1993). *Discourse analytic research: Repertoires and reading of texts in action*. London: Routledge.
- CHISHOLM, L. & BOIS-REYMOND, M. (1993). Youth transitions, gender and social change. *Sociology*, 27 (2), 259-279.
- CONNEL, R.W. (1996). New directions in gender theory: Masculinities research and gender politics. *Ethos*, 61 (3/4), 157-176.
- DELIYANNI-KOUMITZI, V. & ZIOGOU, R. (1995). Gendered youth transitions in northern Greece: Between tradition and modernity through education. In L. CHISHOLM, P. PUCHNER, H. KRUGER, & M. DU BOIS-REYMOND (Eds.), *Growing up in Europe: Contemporary horizons in childhood and youth studies*. Berlin: Walter De Gruyter.
- EDLEY, N. & WHETHERELL, M. (1997). Jockeying for position: The construction of masculine identities. *Discourse and Society*, 8 (2), 203-217.
- EDLEY, N. & WHETHERELL, M. (1999). Imagined futures: Young men's talk about fatherhood and domestic life. *British Journal of Social Psychology*, 38, 181-194.
- EDWARDS, D. & POTTER, J. (1992). *Discursive Psychology*. London: Sage.
- EVANS, M. (1994). *The woman question*. London: Sage.
- GILL, R. (1995). Relativism, reflexivity and politics: Interrogating discourse analysis from a feminist perspective. In S. WILKINSON & C. KITZINGER (Eds.), *Feminism and discourse: Psychological perspectives*. London: Sage.
- GOUGH, B. (1998). Men and discursive reproduction of sexism: Repertoires of difference and equality. *Feminism & Psychology*, 8 (1), 25-49.
- MARSHALL, H. & WETHERELL, M. (1989). Talking about career and gender identities: A discourse analysis perspective. In S. SKEVINGTON & D. BAKER (Eds.), *The Social Identity of Women*. London: Sage.
- MORGAN, D.H.J. (1992). *Discovering men*. London: Routledge.
- PARKER, I. (1992). *Discourse dynamics: Critical analysis for social and individual Psychology*. London: Routledge.
- ΠΑΥΛΑΚΟΥ, Δ. (1991). *Το είδωλο του καθρέπτη της. Προσέγγιση της κοινωνικής θέσης της γυναίκας στην Ελλάδα*. Αθήνα: Νήσος.
- ΠΕΤΡΙΝΙΩΤΗ, Ξ. (1990). Η γυναικεία εργασία: μερικά στατιστικά δεδομένα. *Ο Αγώνας της Γυναίκας*, 41, 28-36.
- POMERANTZ, A. (1986). Extreme case formulations: A way of legitimizing claims. *Human Studies*, 9, 219-229.
- POTTER, J. & WETHERELL, M. (1987). *Discourse and Social Psychology: Beyond attitudes and behaviour*. London: Sage.
- RILEY, S. (2002). Constructions of equality and discrimination in professional men's talk. *British Journal of Social Psychology*, 41, 443-461.
- RILEY, S. (2003). The management of the traditional male role: A discourse analysis of the constructions and functions of provision. *Journal of Gender Studies*, 12 (2), 99-113.

- SMITHSON, J. (1999). Equal choices, different futures: Young adults talk about work and family expectations. *Psychology of Women Section Review*, 1 (2), 43-57.
- VOLMAN, M. & TEN DAM, G. (1998). Equal but different: Contradictions in the development of gender identity in the 1990s. *British Journal of Sociology of Education*, 19 (4), 529-545.
- WALBY, S. (1990). *Theorising patriarchy*. Oxford UK and Cambridge USA: Basil Blackwell.
- WETHERELL, M. (1986). Linguistic repertoires and literary criticism: Old and new directions for a Social Psychology of gender. In S. WILKINSON (Ed.), *Feminist Social Psychology*. Milton Keynes: Open University Press.
- WETHERELL, M., STIVEN, H. & POTTER, J. (1987). Unequal egalitarianism: A preliminary study of discourses concerning gender and employment opportunities. *British Journal of Social Psychology*, 26, 59-71.
- WILKINSON, H. (1994). *No turning back: Generation and genderquake*. London: Demos.
- WILKINSON, S. & KITZINGER, C. (1995). *Feminism and discourse: Psychological perspectives*. London: Sage.
- WILLOT, S. & GRIFFIN, C. (1997). Wham bam, am I a man?: Unemployed men talk about masculinities. *Feminism & Psychology*, 7 (1), 107-128.